

NŐI MAGYAR LEVÉLSTILUS

A 17. SZÁZADBAN.

NYELVÉSZETI ÉRTEKEZÉS.

IRTA

MIKÓ PÁL.

SZÉKELYUDVARIHELY,
NYOMATOTT BECSEK DÁNIEL KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1896.

NŐI MAGYAR LEVÉLSTILUS

A 17. SZÁZADBAN.

A Loveles Tár II. kötetéből veszem a jelen értekezés anyagát. A kötet teljes címe így ez: „Magyar hölgyek levelei. 499 darab 1515–1709.” Közli Deák Farkas, a m. t. akadémia tagja. Budapest 1879.

Nyelvtani tekintetben e mű nem nyújt biztos alapot a vizsgálónak; mert szókincsét már földolgozta a Ny-Szótár, egyéb szempontból itélve pedig az adatok nem mindig fogadhatók el, mert a közlő csupán mutatóványt adott az eredeti írásmódra nézve, a többit saját olvasás módjával s a mai helyesírással és kiejtés szerint közölte. Így pedig — az eredeti levelek ismerete nélkül, — sok következtetés nem érne többet egyszerű föltevésnél.

Ezért tehát, követve Simonyi Zs. tanácsát, melyért e helyütt is hálás köszönetet mondok, nem annyira a nyelvet, mint inkább a stílust, az írásban való társalgás kifejezés módját vizsgáltam e műben. Elvégre is a stílus éppen nem olyan mellékes dolog, hogy vizsgálása ne érdemelné meg a fáradságot, s a mellett nincs annyira kötve a külsőségekhez, mint a tulajdonképen való nyelvtan, melyben gyakran egy egyszerű vonás, egy pont is sokat határoz.

Már jó mélyen haladtam az anyag kiválasztásában, mikor hirtelen megakasztott egy gondolat: de hát mi is legyen ennek a dolgozatnak alapja, mily céllal és címmel dolgozzam föl a gyűjtendő anyagot? Ha a Stilisztikának minden pontjára akarok felelni ennek a kötetnek az alapján, akkor akár egy új könyvet írjak, ha pedig csak egyes pontokat tartok szem előtt, ki találom felelni azt, a mi legfontosabb. Erre nézve aztán maguk a levelek adtak utbaigazítást: a mi csak elvéte itt-ott fordul elő, vagy a mi inkább a költői, mintsem az egyszerű, mindennapi levelezés sajátága, azt csak futva, röviden említem meg; a mit azonban az egész kötet előtűntet, részletesebb vizsgálat tárgyává teszem.

Igy jutottam a következő fejezetek címéhez :

1. Levélcímzés kívül. 4. l.
2. Levélcímzés belül; megszólítás; rólaszólás. 8. l.
3. Egymásközi viszony a címzésben. 16. l.
4. Záró sorok, aláírás. 22. l.
5. A levelek tartalmi értéke (tárgyuk, okirat-értékük). 29. l.
6. Különböző levélformák. 34. l.
7. A levelek belső értéke (világosság, szabatoság). 45. l.
8. Idegen nyelvek hatása. . l.
9. Egyéb nyelvészeti megjegyzések (hang-, alak-, jelentés- és mondattan). . l.

Most még csak azzal kellett tisztába jönnöm, hogy mily terjedelemben vegyem föl a tárgyat, hogy se többet, se kevesebbet ne mondjak, mint a mennyi éppen elég a 17. század női levelezés módjának föltüntetésére. Ha átveszem a Deák Farkas adta címet, az sokat jelentett volna, mert magával a levelek tartalmával, az adatoknak a történelembé való illesztésével nem bajlódhatom. Minthogy nem akartam másról szólni, mint a mit épen az előbb említett fejezetek címei mutatnak, — s azt is csak a nők leveleire vonatkozólag — nem lehetett másképp szabnom ki a tárgy körét, mint a hogy tevém.

Ez adja magyarázatát annak is, hogy sok forrás munkát nem említek: A Levelestár I. kötete, A nyelvtörténeti szótár. Simonyi: Magyar Nyelve, Beöthy Képes irodalomtörténete és Szépprózája; Névny Stilisztikája, a Nyelvőr néhány füzet, Tsz.² — s ezzel bevégeztem a forrásmunkák lajstromát. Ezeket is inkább utbaigazítóknak, s nem azért használtam, hogy belőlük idézzek; idézetre ad elég anyagot a könyv maga.

Ezeket előrebocsátva áttérek a könyv rövid ismertetésére.

Deák Farkas, a kötet nagy érdemű közlője rövid előszavában utal arra, kik, milyen viszonyok közt élő nők irták ezeket a leveleket, s miről irtak általában. Szavait idézem: „Van szerencsém ez alkalommal a t. olvasó közönségnek 499 levelet bemutatni, melyeket a 16. és 17. század legmiveltebb magyar hölgyei irtak, még pedig 20—25 levelet kivéve mindeniket sajátkezüleg.* A levelek tárgya a társasélet sokféle viszonyaiból van merítve, a mint azok a nők életkörébe vágnak.“

* Ez ugyan nem állja meg a helyét, mert igenis, jóval több van idegen kézírásu, bár az aláírás eredeti is. Itt nincs terem ezt bővebben bizonyítani.

Ezekből kitűnik először az, hogy nem általában a nőknek, hanem csak a főrangú nőknek leveleiről, s ezzel társalgási módjukról és stílusukról lehet itt szó. (Vö. Beöthy Széppr. I. 88). Ez természetes is, ha elgondoljuk, hogy abban a korban még nemes urak is akadtak, kik nem tudtak írni; annál inkább föltehető tehát, hogy az írás s vele a levélírás művészete is inkább csak a főbb rangú nők kiváltsága volt. Ezt egyébként sok adat igazolja magukból a levelekből is, melyekben gyakran fordul elő az a panasz, hogy „nincs kitől küldeni a levelet“, vagy az a kérelem, hogy „engedjék meg, ha vétkes az írás“ (pl. 286. l. alul).

Másodszor kitűnik a fent idézett sorokból is, de meg főleg a levélírók névlajstromából, hogy nem is lehetett más, alacsonyabb sorsuak leveleiről már csak azért sem szó, mert azoknak levelei — ha voltak is — az idők viszontagságai miatt úgy se juthattak ráink, mert nem voltak oly jól megvédve, mint a főurak nagy gonddal ápolt és őrzött levéltáraiban.

A gyűjtőnek tehát már előzetesen is lehetett oka, hogy szeretettel, élvezettel gyűjtse ezeket a leveleket, — mint előszavában mondja — mert annyi érzés, annyi érdekes adat van bennök, hogy még a közönyös olvasót is nem egyszer magukkal ragadják. Csak egy példát említek itt: a Csáki Anna Franciska leveleit, melyekben ő — a valószínűleg szerencsétlen szerelem miatt apácává lett főúri nő, legtöbbet s legrészletesebben éppen a mások házasításával — elszerzésével — bibelődik; bár maga egy helyütt tagadja is ezt. Ugyancsak ő ejt el egy pár szót, mintegy akaratlanul, véletlenül, mely egész történetét megvillantani látszik. Azt értem, a hol Vadasról szól (271. l. „Az Kd beteges voltát bánom, mert én is igen kívánnám, csak még egyszer látjuk vala egymást úgy, mint Tordai uramnál sétáltunk“ s a 276. lapon „Vadas uram levelét senki sem tudja honnét jött, az kapu előtt az földön találták“). S az ilyen részek, mint azt Deák előszava is előre jelzi, nem ritkán egész levélen végig tartanak.

Maga a gyűjtő csak rövid, odavetett szavakban említi ezeket. Alább majd bővebben lesz alkalmunk megismerkedni egyenkint a kiválóbb levélírók stílusával. Azt azonban mégis sajnálnunk kell, hogy bővebben nem okolta meg legalább egy s más eljárását; s hogy a nevezetesebb írók leveleiből egyet-egyet hű leírással nem közölt. Mindössze öt van, a melyet — a kötet elején — eredeti és mai helyesírással mutat be, azután végig csak a mai helyesírást használja. Sőt az első levél sincs egészen rendben: a mai

átírásban egész sorok maradtak ki s oda sem illő szók kerültek belé (vö. 12—16. sor 4. l. alulról; máshol meg újkori használatot ír, régiebb helyett, mint: *tessenek* e. h. *tetnek* = tetszenek).

Még nagyobb hiba az, hogy a kevésbé olvasható helyeket egyszerűen ő magyarázza; sőt egész levelekkel is megteszi, a mint a 48. levél (46. lap), továbbá az 50. lapon az 52., 53. és 54. levél mutatja. Ezeket egyszerűen fölemlíti, a miből bizony nekünk kevés hasznunk van, akár el is hagyhatta volna. Neki, történetírói szempontból, igaza lehetett ez eljárással, haszontalan mindennapi dologról ír bennük valaki; de nekünk tán éppen ez lett volna a legérdekesebb. Annál is inkább, mert gyakran a tárgy maga emeli, vagy könnyíti az író stílusát, s így a kevésbbé érdekes dolgok leírásában jobban látszik az írói erő, mint abban, mit bárki is könnyen elmesélhet.

Mindezen apró hibái mellett mégis nagy kincs van összegyűjtve e vaskos kötetben s méltán megérdemli, hogy vele nyelvészeti tekintetben is bővebben foglalkozzunk.

LEVÉLCIMZÉS KIVÜL.

Mint mindenben, úgy a levélírásban is, a műveltség előhaladása, a napi teendők sokszoros elágazása, szóval az író szellemi és társadalmi viszonyai határozzák meg a külső és belső formát egyaránt.

Ma már csupán annyit írunk a levél címlapjára (ha csak hogy tréfálózni nem akarunk) a mennyi éppen elég arra, hogy a levél oda jusson, a hova szántuk. Abban a korban, melyből tárgyalt leveleink származtak, az írónak még bőven telt az ideje akkor is, ha nagyon sietve írt. A közlekedés mai fejlődöttsége még csirájában se volt; s ha ma bosszankodunk azon, hogy Pozsonyból Csikig a levél három nap alatt se érkezik meg, a 17. század emberei meg voltak teljesen elégedve vele, ha két hét alatt eltudták írásukat akkora távolságra juttatni.

A levél továbbállítására akkoriban három mód volt általán szokásban: pósta, követ és „alkalmatosság“. A levelek egyes helyei-

ből kitünik, hogy akkoriban már volt állami, jobban mondva királyi pósta. (100. lap: „Magister postarum = postamester“ és 319. l.: „Az póstákon elvesz a levél“. Vö. még Pallas lexicon *levél* = epistola cikkét). Természetesen ez csak a nagyobb városokban volt s ott is oly formán, hogy a levélküldéssel addig vártak, míg vagy útas nem akadt, a kit postakocsin tovaszállítsanak, vagy a levelek annyira föl nem gyűltek, hogy érdemes volt értük külön elindulni a legközelebbi állomásig.

A levelek biztossága se állhatott itt valami jó lábon, mert többször fordul elő az a panasz, hogy a levél eltűnt a postán. Főleg befolyásos, szerepet játszó személyeknek nem volt tanácsos így küldeni. Szép rövidséggel utal erre Máriássy J. Kata a 383. lapon: „Több jószágomról szép reménység vagyok, de a papiros nem jó arra.“ Ez egyébként a levélküldésnek más fajtájára is sokban ráillik.

Aztán meg a felelősség igen-igen kevésbé terhelte a postást s ha a levelek eljutottak is a kellő helyre, más már rég olvashatta (bár a pecsétet feltörni általán tilos volt, l. alább), s ez nem egyszer okozhatott kellemetlenséget.

A másik mód a követtel való küldés volt. Ilyennek rendesen magasabb állású szolgájakat, vagy egyéb megbízható emberüket használták. Költségesebb is volt, bár biztosabb, mint a másik két mód. De nem mindig akadt alkalmas ember se erre a célra. Révay Judit írja Forgách Máriának: „keresünk olyan alkalmazottat, hogy az magunk szolgája által fölküldjük és rövid időn Ngod kezéhez méltatik“ (235. vö. még 15. lap közepe); Széchenyi Anna pedig így ír: „Irtam ezelőtt ötöd-hatod nappal levelet ő kmének, az kiben hívom. Mindazonáltal ím ez órában expedíalom asztalnokomat Permain, valahol találja ő kmét, kérem azon, hogy eljöjjön“ (256). Egy helyütt pedig egy apácza panaszkodik, hogy azért nem ír sürűbben, mert nincs kitől küldenie, nem lévén az klastromnak arra való embere, és attól fél, hogy az póstákon elvesz a levél. (Kapi Éva, 319. lap vége felé.)

Annál szívesebben kaptak aztán az alkalmon, ha ilyen emberre találtak. Pongrácz Borbála egész tisztán meg is írja: „Módom s küvetem lévén, nem tűrhetem, hogy Kdnek ne írjak.“ (298). Azonban az ilyen követek se voltak megbízhatók, amint azt a Brandenburi Katalin szavai is igazolják: „Kételkedem is benne, ha adták-e meg leveletem“.

Legkényelmesebb, de egyuttal a legmegbizhatatlanabb módja volt a levélküldésnek az „alkalmatosság”. Vasútak akkor még nem voltak, a kinek valamerre dolga akadt, falun-városon keresztül kellett utaznia. Ilyenkor aztán útba ejtették a rokonokat, ismerősöket s üzenetet, levelet, küldeményt vittek egyik helyről a másikra. A levélszállítás ilyen módjára annyi az adat, hogy szinte fölös idéznem is; egy párat még is említek. Így Csáky Anna Franciska anyjának írva, ezt mondja: „Tudom, eddig megadta Gombkötő Kdnek levelemet” (272); s ugyancsak ő a 275 lapon: „Sennyeiné asszonyomtól vettem a Kd levelét”. Az egész levélszállítást pedig, minden bajával egyben, legjobban jellemzik Révai Juditnak anyósához írt öme szavai: „Ha mikor Ngodnak böcsületes levele érkezik, avagy innen való alkalmatosság adatik, semmi várakozás nem léssen, hanem ha a z levélhozásban avagy vitelben találkozik vétek”.

Mindezeket azért bocsátottam előre, hogy megértsük a levelek külső címzésében azt a furcsa, manapság legalább is mosolyt keltő szokást, mely elmondva az író és címzett egymásközi viszonyát, a levelet szinte végig kísérteti velünk egész útjában. Mondom, manapság ez már furcsának tűnik föl, akkoriban mégis helyén való volt. Gyakran előfordult azaz eset, hogy a posta, követ, vagy alkalmatosság nem találta ott a címzettet, a hol remélte. Ilyenkor aztán teljes útbaigazítást kellett adni annak, ki a levelet továbbítás végett átvette, hogy az a maga helyére tudjon jutni. Legérdekesebb és legszebb az utasítás tekintetében a Mariássy J. Kata következő rendelkezése: „18. Just Juditot köszöntöm minden háza népével, elvettem írását kedvesen. E z t h a k e z é b e n a k a d k é r e m küldje tovább a hol kedves léssen” (384. l). Tehát meg se nevezi acímzettet, csak benn a levélben s a kihez küldi, mégis tudja a pár idézett szóból, mit akart vele, kinek szánta.

Hanem, természetesen az ilyen utasítás igen ritka, mert nagyon bizalmas jellegű. A kinek szól, annak az egész levelet el kell olvasnia, hogy helyre juttathassa. Pedig a levélpecsét feltörése, a levél elolvasása, még rokonok közt is nagy hibának tudódott be. Azért moudja Csáky Anna Franciska egyik levele végén: „U. I. Ime reá vöm magamat az levelet felnyitottam, ha Kd bánja, máskor soha nem mivelem” (286. Vö. még 137, alul). Hogy tehát az ilyen hibát ne kellessen elkövetni, a levél külsején jól megjelölték a címzett nevét, állását, hogy könnyűvé tegyék a ráakadást. Nekünk különösnek, a költő régiség-jelző szán-

dékának látszik az, mikor Arany János „Szilágyi Erzsébetje“ így címezi a levelét:

„Adassék ez levél Ilunyadi Mátyásnak
Tulajdon kezébe senkinék se másnak“.

Pedig hát ez egyszerűen csak a kor viszonyaihoz való ragaszkodás jele, s nem „poetica licentia“. Elsorolok egy néhányat az ilyen külső címzések közül:

1. Mint tudjuk, a főrangú nők közül, igen sokan értettek, írtak, sőt beszéltek is latinul. Ezek aztán gyakran latinul címezték kívül levelüket; esetleg a viszonyok is ezt ajánlották, a melyek a levél útját kísérték. Ilyenek: „Egregio Domino Emerico de Putnok (5). Reverendo domino, domino Episcopo Vaciensi Prefecto Camerae Hungaricae S. C. Mattis, domino meo observ. atque conf. (6). Magnifico domino Michaely de Reva comiti cottus Thurocz etc. do (=domino) et fri (=fratri) mihi longe charissimo dentur (9). Egregio domino Matthiae Ivanka, Prefecto arcium nostrarum Sclabinya et Blatnyica etc. Domino nobis semper honorando“. 137. Nőknek általában ritkán címezték latinul, bár előfordul ilyes példa is: „Illustrissimae atque Excellentissimae Dominae Susannae Lorántffy, Dei gracia Principissae Transsylvaniae, Partium regni Hungariae Dominae et Siculorum comitissae etc. Dominae mihi gratiosissimae“ (303).

2. A levelek legnagyobb részén azonban magyar címzés van. Nem mindenik levél után van oda téve, mi volt a külső címe; másoknál meg röviden csak utalások vannak, mint pl.: „Révay Péternek stb.“ 95. l. vagy: „Révay Ferencz címe latinul“ 240. l. „Radvánszky I. címe magyarul“. 361 l. Ezeknél a gyűjtő fölöslegesnek tartotta a cím teljes kiírását. Igaza volt, mert ugyanazok a levélírók, ugyanannak írva, nem sokszor változtattak a szokásuk szerint való külső címen, s így az egyikből következtetni lehet a másikra. Azonban nem minden levélíró címezte mindig egyformán kívül a levelét: némelyik, mint Mariassy Johanna Kata is, rendszeren csak néhány szóval utalta a levelet; pl. „Nemzetes Radvánszky János kedves fiamnak adassék“ 360. „Tekintetes méltóságos vitézlő Gerhard György kedves fiamnak eo kmének“. 377. Néha azonban ő is hódol az általános szokásnak: „Nemzetes Géci Mária asszonyának, néhai nemzetes és vitézlő Csemnyiczky Péter uram meghagyott özvegyének az én kedves komám asszonyomnak ő Kmének“. 379.

Általában ez az utóbbi uralkodó; sőt némelyek egyes utasításokat is adnak, mint azt a Révai Erzsébet levelén látjuk: „cito,

cito, citissime (ez igen gyakori jelzés). *Cassoviae Dus. Magister postarum rogatur pro diligenti transmissione praesentium*“ (100). Vagy: „Tekintes (!) nztz Lessenici Nagy Ferenc komám uramnak ő kmének adassék. Enyiczkei tisztartónk az annexákkal együtt nagy sietséggel küldje praefectus uram után valahol értheti lenni ő kmét“ (254. vö. még 253. „Jolsvai biránk“ stb. jegyz.).

A hivatalos iratok rendszeren latinul vannak címezve; ha papnak, birónak, „deáknak“ irtak, rendszeren latinul címezték s általában az egész levélen meglátszik a hivatalos stilus. Hasonlóképpen vannak címezve a nyílt levelek, parancsolatok is; igaz, hogy ezeket rendszeren más („író diák“) irta. Ilyen példák: a 356 lapon Hohen Zrinyi Zimmermannak; a 228. lapon Károlyi Zsuzsanna (principissa) a Rákóczy testvéreknek stb.

Szóval a levél külső címzését illetőleg el lehet mondanunk, hogy az, a viszonyoknak megfelelően, bőbeszédű, általán latin nyomokon haladó s az író egyéniségével csak ritkán, csak a kiválóbb levélírók családi jellegű levelein egyezik. Ezekután lássuk, hogy címezték a 17. sz. magyar asszonyai leveleiket belül.

LEVÉLCIMZÉS BELÜL, MEGSZÓLÍTÁS, RÓLASZÓLÁS.*

Főnnebb említettem, hogy főrangu nőink nagy része, úgy, a hogy, irt és beszélt latinul. Szükségük is volt rá, mert nem ritkán az egész család minden ügyét ők maguk vezették s így a hivatalos iratok szerkesztése, vagy legalább megértése is őket terhelte. (Vö. Tartalmi érték).

Ez s más részről az a körülmény, hogy a férfiak hivatalos és magán levelein is úgy látták, arra vezette őket, hogy leveleikben gyakran a szokásos latin kezdősorokat és címzést használják. Különösen hivatalos ügyben írott leveleik — főleg a 17. század közepéig, — nagyobbbrészt így kezdődnek: „Reverendissime domine, domine mihi semper observandissime atque confidentissime (5). Prudens et Circumspecte domine et vicine nobis honorande salutem

* Vö. Nyr. IV. 88.

(23). *Egregii magistri et reverendissimi*“ etc. (55). Vagy a nyílt levelek, a minők a 264–265 lapon Brandenburgi Kata levelei. (Vö. még Beöthy: Széppróza I. 116.)

Később azonban, bár kevésbbé gyakorlott írónál, vagy mással íratott levelekben még itt-ott előfordul, a hivatalos levelekből is kezd kiveszni a latin bekezdés. Így látjuk a 451. lapon: „Néhai Kemény János édes uram boldogtalan özvegyének Teleki Annának, alázatos könyörgő supplicatioja Ngdhoz kegyelmes urához“. Vagy: „Üdvösséges jókkal áldja meg az Isten Kdot kívánom“ (399). Hasonlóan a nyílt levelek: Jakusics Katáé 397 és a Berzeviczy Annáé, 385 l.

Egészben véve a levélcímezés belül magyarnak mondható. Ennek oka világos: a külső cím hivatalos, a közletőknek szól; belül azonban az egymás közti bizalmasabb viszony magyar címezést, megszólítást követel. Nőkhöz intézett levelekben nem is emlékszem egyáltalán latin megszólításra; a férfiakhoz intézett levelekben is a családiasabb magyar nyelv nyer kifejezést ott, hol férjének, fiának, vagy testvérének ír a levelező. Kezdetben ugyan ez nem egyéb, mint a szokásos latin levélkezdés (l. fönnebb) szolgai fordítása, mint azt a következő idézetek is mutatják: „Szolgálatomat irom Kdnek, mint uramnak, sógoromnak (111). Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint szer. bátyám uramnak (93). Szolgálatomat ajánlom Ngdnak, mint uramnak, sz. bátyámnak (231)“. Ez körülbelül a következő latin szöveg fordítása, melyet Czobor Erzsébet szokott levelei elejére írni (illetőleg íratni, lásd Deák jegyzetét 181. l. alul): „Spectabilis ac magnifice Domine frater observandissime! Post salutem et precationum mearum commendationem“ (187), vagy még inkább a következő latin bekezdés magyartítása: *Prudentes et circumspecti domini mihi observandissimi. Servitiorum meorum paratissimam commendationem* (174).

Ez később némileg magyarosabb alakot öltve, állandó, mintegy megkövült kezdő-szólásmódba megy át, melyet a tulajdonképp való levélhez gyakran semmi se fűz. Így találjuk ezt Czobor Erzsébetnél: „Szolgálatomnak ajánlása után, Kdnek — üdvösséges erőt kívánok megadatni“ (192). Vagy még rövidebben Forgách Máriánál: „Szolgálatomnak utána szerelmes uram! Az Uristentől minden kívánta sok jókat kívánom Kdnek megadatni (134). Köszönetem után az Uristentől“ stb. (135). Sőt így is: „Szolgálatomnak utána szerelmes uram! Vettem az Kd levelét és megérttettem“ (133. l. még Putnoki Afra, 5. l.)

A legtöbb levélben ez a kezdő sor látszik; kisebb-nagyobb változattal hol magyarosabb formát ölt — főleg műveltebb nőknél; majd meg, a 17. század vége felé is, egészen régi formájában is előfordul, főleg kevésbé gyakorlott írónál. Csak jó későre jelentkezik az igazi magyaros megszólítás, mint a levél bekezdő sora, akkor is még keverve a megszokott régi formával. A legelső levél ilyes kevert formáját s a 6. lapon a Paxy Margitét s még több ilyet: „Szerelmes leányom köszönetemnek és magam ajánlásának utána. Az te leveledet vettük“ (63), vagy: „Nagyságos és kegyelmes asszonyom! Örökké való szolgálatomat ajánlom te Ngdnak“ (65), nem számítom a magyarosabb formák közé, mert ezekben a megszólítás nem külön álló rész, hanem csak kiegészítése a formának. Egészen más a Csáky Anna Franciska megszólítása: „Én édes Vadas uram Isten sok jókkal áldja meg Kdet“ (271), vagy: „Adjon isten minden jót néked édes fiam“ (Máriássy J. K. 359); „Isten áldjon meg édes fiam“ (363). Különösen szép a Kamuty Kata kezdő sora: „Adjon Isten minden jót édes fiam Serédy Benedek“ (343), melyben a levél közletlen hangja szinte közelébe hozza a megszólítottat. (Különben is a Kamuti K. két levele a leggyönyörűbb stilussal van írva, a többihez képest).

Érdekes a különbségtétel is e levelek kezdő soraiban. Az alattvaló, gyermek, vagy testvér rendszeren „alázatos szolgálata után“ kezdi levelét, a föllebbvaló így ír: „Sok jókkal áldja Isten Kdet“ (335, 328). Üdvösséges jókkal áldja meg Isten Kdet kívánom (399). Kivánta jókkal áldja Isten Kdet“ (255). Vagy pedig, a mint Bakics Anna szokta írni Mátyás diáknak: „Köszönetemet írom Kdnek“ (51). Hasonlóan ír Sigér Anna fiának: „Köszönetemet írom mint jó fiamnak“ (75).

Mind elősorolnom az ilyen levélkezdő formákat fölös volna, s talán — a térhez képest — lehetetlen is. Az előbb mondottakat is összefoglalva, tehát a következőket tartom megemlítendőnek:

A levélkezdés is latinos nyomon indul s itt-ott még a 17. században is a régi, avult forma használatos. A jobb levélírók rendszeren külön megszólítás-formát használnak, akár követik benne a latinos szokást, akár magyarosan írnak. Különösen a későbbi időben az udvariasság erősen kifejlik, annyira, hogy az anya menyének, vejének, sőt fiának, is alázatos, (vagy) bocsülettel való szolgálatját ajánlja; egyrangu rokonokkal, ismerősökkel és idegenekkel szemben, avagy föllebbvalókhoz intézett levelekben már előbb is ez a szokás. A 16. században még az anya, nagynéne,

idősebb testvér csak „köszönetét, (esetleg) köszönetét és szolgálatját írja“, mint bármely alantassal szemben, kiket különben is latinul szoktak rendesen megszólítani. (l. 58, 329, 334).

Később ezek irányában is nagyobb lesz az udvariasság s vagy „jót kívánva“ vagy „üdvözölve“ kezdik a főuri nők hozzájuk intézett levelüket. Sőt néha, ha bizonyos családi viszony is fejlődhetik ki közöttük, egész bizalmas, családias hangon szólnak hozzájuk (l. Széchy Anna Mária Nagy Ferencnek írt leveleit, 252—260; és Bornemisza Annáét 338—340).

Valamennyi formától elütő, külön álló szokást követnek az apácák a levél kezdő soraiban. „Alázatos isteni imádságát“ s nem pedig „szolgálatát“ ajánlja ez a megszólítottnak. Így ír pl. Csáky Anna Franciska „Jézus + Mária. Alázatos isteni imádságimnak ajánlása után Istentől“ stb. (áldás. 268—290). De Vadasnak csak így: „Jézus + Mária. Én édes Vadas uram az Isten sok jókkal áldja meg Kdet“ (271. NB. Csak ezt az egy levelet írta neki?) Hasonlóan ír Kapy Éva is: „+ Jézus Mária József. Méltóságos erdélyi országejedelem asszony, nékem kegyelmes asszonyom. Alázatossággal éltémig való isteni imádságim által szolgálatomat ajánlom Ngdnak“ (319). — Egyébként az „isteni imádság által való szolgálat“ mint a hála, köszönet kifejezője gyakori. Így az 1. levélben is.

Meg kellene még említenem a szerelmes levelek bekezdő sorait is, (lásd: Bakics Anna, Barkóczy Krisztina). De minthogy a III. fejezetben még ugyis szóba jön, ez alkalommal csupán azt említem meg, hogy szintén az általános szolgálat ajánlással (Bakics) illetőleg áldás kívánással kezdődik (Barkóczy).

Eddigelé a megszólításról, mint a levélkezdés szokott formájáról volt szó. Lássuk már most mily szókkal hívták föl valakinek a figyelmét, röviden — hogy szólították meg egymást.

A megszólításnál a maitól elütő szokást találunk különösen a bizalmasabb levelekben. Manapság barátoknak, testvérnek, rokonnak vagy fiatalabb korú jóismerősnek így írunk: „Kedves Pista; édes Gizikém; aranyos Misi bácsi“ stb. Szóval a megszólított keresztnévét a legtöbb esetben belevonjuk a megszólítás körébe. Az itt tárgyalt leveleknél ezt nem találjuk sehol, hacsak a Kamuty Kata idézett sorát ilyennek nem vesszük. A helyett mindig a családi, rokonsági vagy egyéb ilyes viszony jut kifejezésre; még pedig a hol csak lehet, mindenütt a szorosabb családi viszonyt jelező: apám, anyám, bátyám, néném, öcsém, fiam stb. szokat hasz-

nálják még olyankor is, mikor após, anyós, vő, meny stb. vagy egyszerűen csak megfelelő koru rokon, esetleg ismerős forog szóban. Minthogy a nők rendesen saját családi nevüket irták levelük végére, ilyen esetekben a történet utbaigazítása nélkül sok helyütt nem bírtam eldönteni, lányának, vejének szól-e az anya, vagy menyének, fiának. Különösen nehéz annak megállapítása az olyan esetekben, mint a minőt a Forgács Zsuzsánna leveleiben találunk, melyeket Poltári Soós Klárának, Zay Péter feleségének irt. Ő maga Révay Ferencz felesége, nevét Forgács Zsuzsannának írja, P. Soós Klárának az ura Zay Péter; hogy lehet hát mégis így szólítania a címzettet: „Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint szerelmes a s z s z o n y o m a n y á m n a k“ (142.)? Hiszen a név után ítélve sem anyósának, sem anyjának nem látszik. A Soós Klára leveleiből aztán félig-meddig kiderül, hogy ez Révay Ferencnek mostoha anyja.

Hasonló eset fordul elő Thurzó Borbálánál, mikor Révay Ferencnek így ír: „Spectabilis ac magnifice Domine et frater mihi observandissime“ (242), holott ő Erdődy Kristófné, tehát azt se lehet mondani, hogy a férje nevét használja a neve aláírásában s azért lehet a Révay „sororja“. Több ilyen esetet hozhatnék még föl (144. l.), melyek mind azt igazolják, hogy igen gyakran távolabbi viszonyt is a közelebbivel fejeztek ki (mint ma is szokás).

Érdekes e tekintetben tudnunk, hogy e levelekben a *nagy*, *öreg* szó, mint a rokonság fokának kifejezője, sehol se fordul elő a megszólításban (a rólaszólásban is a *nagyatyá* csupán egy esetben „Az ő édes atyjának anyja és az te *nagyatyád* az én édes atyám, mind egy ember gyermeki voltak.“ 78. Sigér Anna). Van ugyan olyan hely, mely ennek látszólag ellene mond; azonban én az ilyen használatot: „Én édes uram öcsém látogasd (!) meg Kd öreg nénjét“ (88), a szónak „idős“ jelentésében fogom föl, annál is inkább, mert a levélíró ezzel akar hatni unokaöccsére, hogy meglátogassa. Egyáltalában nincs olyan hely, a hol az unoka írna vagy üzenne nagyanyjának, nagyapjának. A nagybátyát, nagy-nénét csak bátyámnak, nénémnek volt szokás, úgy látszik, szólítani; a nagyapa, nagyanya meg (talán) *jobbapa*, *jobbanya*, vagy csak egyszerűen „apa, nanya“ lehetett. Ezekből, a levelekből eldönteni nem lehet; de úgy látszik egyebütt is kevés nyoma volt ennek, mert a Ny-Szótár az *apa*, *anya*, *néne* szóknál alig tud egyebet egy két grammatista idézetnél fölmutatni az „öreg, nagy“ szókkal összetéve, *bátyánál* meg éppen semmit.

Mindez azt a gondolatot kelti bennem, hogy a ma anyyira elterjedt *nagybácsi*, *nagynéni* a német *grossmutter*, *grossvater* fordításából lett *nagymama*, *nagyapa* analogiájára keletkezett s ebben a korban még e két utóbbi mellett nagyon is ritka volt.

Viszont a megfelelő *kisöcsém*, *kishugom*, mint rokonsági fokjelző megszólításban sehol se fordul elő. E helyett mindenütt *öcsém*, *hugom* egyszerű kifejezéssel éltek, ilyenformán: „Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint szeretett öcsém asszonynak“ 323. (A *hugomasszony* jóval ritkább, mint az *öcsémasszony*; de előfordul. Lásd alább a nyelvtani részt). „Szolgálatomnak ajánlása után szerelmes uram öcsém az te Kd egészségét“ stb. 8. Sőt Csáky A. Fr. így is: „Édes szerelmes öcsém uram, kedves fiam“ 290.

Unokának írt levél nincs e kötetben (én legalább nem találtam. L. fölnebb az *anya* szónál); azonban azt hiszem, ezeket is *fiam*, *lányom* néven szólították. Hasonlóképen nincs *nászuram*; *nászasasszonyom*; ha esetleg ilyen viszonyban levő nők irtak, csak az általános *uram*, *asszonyom* szót használták.

Hasonlóképen csak az *uram* szóval éltek a férjhez intézett levélben is. Érdekes, hogy a szerelmes asszony minden címet (szerelmes, édes, kedves, szivem) ráhalmoz urára, de azért keresztnevén soha se szólítja és — mindig magázza. (L. erről III. fej.). A *férj* szó megszólításként sose fordul elő, címzésben is csak egyszer találtam a Forgách Mária levelén: „Révay Péternek stb. kedves férjem uram stb.“ 113. Ebből én azt gyanítom, hogy itt sincs az eredetiben férj, hanem csak a másoló hibázott.

Egyáltalán sok bajom volt azzal a „stb.“-vel, mely sokat is mond, semmit se mond.

A rokonság jelző kifejezések közül még csak a *koma* és *sógor* szók fordulnak elő (*keresztapának* stb. nincs levél). Az előbbi különösen a Bornemisza Anna és Széchy A. Mária leveleiben találjuk gyakrabban: „Isten sok jókkal áldja Kdet édes komám uram (339.). Édes komám uram, az Kd itt hagyott jegyzetén által nem bujhatunk“ (=nem értjük) 259. Egyszer-kétszer latinul is így: „Spectabilis ac Mgnce domine Compater observandissime“ 161. Asszonynak írva: „Szolgálatomat írom Kdnek, mint szerelmes komám asszonynak.“ A *sógor* különösebben a későbbi íróknál gyakori, így Vizkelety Máriánál: „Alázatos szolgálatomat ajánlom Kegyelmének [?!], mint bizodalmas jóakaró sógor uramnak“ (311. Thurzó Katánál 150.). Sokan, s főleg az első időszakban (1515—1550) a sógort is csak *uramnak* szólítják. Így Bakics

Anna (39). Forgács Mária: „Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint uramnak atyámfiának“ 130. Ezekben csak az aláírásbeli: „Kd szolgáló ángya“ mutatja a családiasabb viszonyt. *Sógorné* helyett *ángyot* írnak. Így Czobor Erzsébet: „Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint sz. ángyom asszonyoknak“ 181.

Az itt tárgyalt levelek legnagyobb része missilis családi levél volt, természetes tehát, hogy a családi viszony nyer bennük főleg kifejezést. Azonban van elég adatunk arra nézve is, hogy szólították meg alantasabbak a főbbeket és ezek viszont alattvalóikat. Röviden szólva: mindenkinek megadták mindig a neki járó címet. Ezért a Bakics Anna leveleiben épp úgy, mint a nyílt levelekben s egyebütt, a deákot, birót stb. szintén *uramnak* látjuk szólítani; s ha asszonyról van szó, az *asszonyom* a megfelelő megszólítás. S ebben a tekintetben alig van egy pár kivétel, a melyben az *uram*, *asszonyom* szó mellett egyéb is áll, mint megszólító szó. Ilyen kivételek a Bakics Anna levelei, melyeket Tothprónai Mátyás diáknak írt. Ezekben mindig így szólítja; „Köszönetem után jó Mátyás uram“ (40—54). Tóthprónainak különben más is úgy ír: „Szerelmes Mátyás uram, én nagy biztomban találok meg Kdet levelem által“ 83. (Ha ugyan neki ír Révay Anna).

A másik kivétel Csáky Anna Fr. levele Vadasnak (L. még 431.). A Wesselényi Anna megszólító formáiról („Tekintetes és Ngos úr“ 217.) a következő fejezetben lesz szó, hasonlókép a Széchyéről is, (pl. „Méltóságos Judex Curiae uram“ 250.), mint hogy ezek már a különbféle viszonyokhoz tartoznak.

Összefoglalva az egészet, a megszólításról a következőket mondhatjuk. Megszólító szavakúl rendesen a családi viszonyt jelző szók használatosak, a hol csak lehet, a szorosabb vérrokonság kifejezői. A *sógor* helyett gyakran semmi más, mint az *uram*, *sógorné* helyett mindig *ángy* fordul elő; a *férjem* megszólítás ismeretlen.

Az *uram*, *asszonyom* egyaránt jelez alantast és főlebbvalót; de néha ki van mellé téve az illetőnek vezeték-, kereszt- vagy egyéb (nemesi) neve. Az *asszony* szó helyett gyakran áll *asszony-né* mind a megszólításban, mind a rólaszólásban. Erdélyben itt-ott (pl. Gerenden) ma is szokásban van a *né* szótagnak a névhez függesztése: Zsuzskóné, Annané, a mi azt mutatja, hogy ez a *né* semmi egyéb: mint *néni*.

A tegezés igen ritka; nő férjét *te*-nek soha se szólítja; mindig *uram*-nak. Egészen szokatlan a manapság üzleti levelek-

ben használt megszólítás, mely a külső címmel teljesen egyező. (Pl. „Deutsch Mór úrnak Budapest. Kérem küldjön“ stb.)

A levél további folyamán a megszólítás vagy ugyanaz, mint az elején, vagy -- a legtöbb esetben -- *Kegyelmed*, *Kegyelmetek*, *Nagyságod* (röviden *Kd*, *Ktek*, *Ngod*); az utóbbi még családi viszonynál is (anya menyének, vejének; nő öccsének, bátyjának stb.). Az *uram* szó levél közben, magára állva igen ritka, különösen ilyes használata: „Uram, hogy az én írásommal Kdet megbántottam, Kdet kérem (106.). Ez órában jutta, uram, Kornyis Boldizsár uram szolgálja Thelegdi Márton uram levelével“ (204.).

A róla szólásban* szintén ugyanazok a szók vannak használva, mint a megszólításban, azzal a különbséggel, hogy itt már szükségesebb lévén a pontosabb jelölés, gyakran találkozunk a nevezetnek teljes nevével (vezeték-, keresztnév, nemesi cím stb.), a mi a megszólításban teljesen hiányzik. Hasonlóképen gyakori, sőt mondhatnók családi viszonyoknál állandó a becéző keresztnéven való nevezés. Ilyes példák: „Az Kd böcsületes levelét Szegedy uram meghozá 205. De én félek, ha Csáky Ferenc uram érkezik, hogy vizet zavar 324. Akkorebeli udvarbeli udvarbíró Tarnóczy András uram contentálta Kdet“ 328. stb. „Jó Kemény Simon sok németekkel“ 341. Cselédről, jobbágyról szólva: „Uramtól ő kemétől csak tegnap jött Horváth János“ (295.).

Becéző nevek használata: „Frissen viselte az comediában Imricskó magát (238.). Esterházi uram is commendálván, Pali kedvesen fogadta (285.). Ferkó szólani kezd. Sokszor megvigasztal (381.). Az Panoka (Anna) im kivarrva ő kemének küldte (283.). Az Jutka most igen beteg“ 352.

A családi nevezetek közül mind előfordúl a *nász* kivételével. Így: „Cecilia nénémnek küldött az ő öccse (276). Asszonyomnak, ángyomnak az én szerelmes leányimmal mondjon Kd, szolgálatunkat (187). Az Szombatban tanuló öcsém felől Ktek semmit ne gondolkodjék“ (240).

Sőt ilyen érdekes alakok sem ritkák: a leányasszony (260).

Néha nem szokás az üdvözlöt nevén nevezni, hanem csak a címzetthez való viszonyával. Így: „Ezzel ajánlom istennek gondviselésébe *szerelmesével* együtt (338. = feleségével). A kisasszonynak ő Kmének ajánlom szolgálatomat (240). Kit én keserves

* Ezt a szót használtam a Nyr. XXIII. kötetében „Palóc megszólítások“, című dolgozatomban a „szóban levő 3 személy“ jelölésére.

özvegye isteni imádságimmal, kis árva úrfia pedig, Homonnai István minden tehetségével egész életünkben meg igyekezzünk szolgálni“ (209).

Ha ismerős, vagy ismeretlen férfiről, nőről van szó, ki a levélíróval semmi különösebb viszonyban nincs, azt röviden csak *uramnak*, *asszonyomnak* nevezik, még olyan esetben is, a hol ezeknek használata nekünk szokatlan.

Ennél a résznél meg kell említenem egy bizonyos dolgot. Azt t. i., hogy az *uram*, *asszonyom* mód nélkül gyakori használatát nem tartom eredeti magyaros sajátságának. Bethlen említi, hogy „Bethlen Gergely, Mikes, Apor azelőtt kicsoda és micsoda voltak“ (Életr. 483). Ebből arra lehet következtetni, hogy a válásháborúk alatt fönnálló folytonos érintkezés, mely a magyart Európa többi népeivel közletlen kötötte össze, a társadalmi élet minden ágában, tehát a társalgásban, a levelezésben is lassanként bizonyos franciás formát honosított meg. Sajnálom, hogy eszközeim hiányos volta miatt erről bővebben nem szólhatok. De különben tárgyam is arra kényszerít, hogy csak röviden említsem meg e sajátságot. Én egyenesen a francia *monsieur*, *madame* hatásának tartom az előbb említett szertelen használatot; nálunk tán a latin közletésével, de nem egyenesen annak hatása alatt terjedt ez el.

Véleményemet igazolni látszik az a körülmény is, hogy a könyv első levele végén olyan szokatlan használata van az *asszonyom* szónak, mely csak a francia *madame*-mal magyarázható: „Ez levelet írák Nyéken, szent Dorottya *asszonyom* nap után való kedden“ (3).

Azomban ez már inkább a címzéshez tartozván, erről a következő fejezetben fogunk, idézetek mellett szólni.

EGYMÁSKÖZTI VISZONY JELEZÉSE.

Az előbbi fejezetben arról volt szó, hogy micsoda szavakkal vagy mondatokkal kezdték az itt előforduló írók leveleiket; továbbá mily szóval szólították meg a címzettet, végül micsoda szók járták a 3. személy jelölésére. A mennyiben a családias *apa*, *anya* stb. használata már magában véve is viszonyt jelent, melyről már

előbb szó volt, a fejezetben csupán még azt kell hozzá adnom, mennyire fejeződik ki egyéb, a tárgyaltak mellé adott szavakkal a rokonság, barátság, alárendeltségi és egyéb viszony. Más megközelítő szót használva: hogyan viselkednek a címzettel szemben a levélírók.

Volt már szó róla, hogy a levelek nagyrésze missilis családi levél volt. Természetes, hogy olyannak nem irtak az itt említett főrangú nők, kik legalább is a műveltségnek azon a fokán nem álltak, mint ők maguk. E levelek tehát vagy „uri rangban levő”, vagy „deáki tudományban jártas” személyekhez vannak intézve; s ez adja okát annak a minden tekintetben azonnal szembeötlő udvarias, sokszor alázatos hangnak, melyen e levelek legnagyobb része írva van.

Mind a mellett a levelezők egymáshoz való viszonya tisztán látható. Nem csak az egész levél hangja, hanem az egyes megszólítások, címzések is elárulják a fokozati különbségeket. Egészen más az *uram*, *asszonyom* kísérő szava, ha följebb valónak, s egészen más ha alantásnak ír valaki. De egyebekben is érezhető, a viszony jelzése. Másképp ír a nő úrának s másképp fiának; különbözik a lánynak írt levél, a menynek címzettől; s jól érezhető a a különbség a jó ismerősnek és az ismeretlennek írt levél között. Érdekes tehát stilisztikai tekintetből is bővebben foglalkoznunk a jelzett viszonyok kifejezőivel.

Mindenek előtt szembeötlő a *Kd* használata. A magyar nyelvben — ép úgy mint más nyelveknél is, a műveltség alacsonyabb fokán nem volt meg az az egyenes megkülömböztetés a megszólításban, a mi most a *Te*, *Ön*, *Kegyed*, *Maga*, *Kend* szavakkal van kifejezve. A 2. személy jelzője a *te* volt urra és szolgára, nőre és férfira nézve egyaránt. Tehát így beszélt a szolga urához: „Ha te uram meg nem teszed, ki teszi meg más?”

Később a műveltség, csiszoltság a 2. személy jelzésében is szükségesnek érezte a megkülömböztetést az úr és szolga között. A megtisztelő 2. személy fogalma megvolt, meg kellett rá a kifejezést is teremteni. És a nyelv a maga egyszerű eszközeivel meg is tudta teremteni. Ma már annyira vittük, hogy a fönebb elősorolt, 2. személyt jelző szók mindenikének más jelentést tulajdonítunk, őket más viszony kifejezőinek tartjuk.

Az *Ön* szó egészen újkori ebben a jelentésében, Széchenyi használta először. A *maga* szó is, bár régiebb keletű, ilyen érte-

lemmel nem éppen rég óta lett általános használatuá. A Nyelvtörténeti Szótár is csak azt a mondatot tudja idézni, a melyet én e levelekből. Egyetlen egy esetben, a Botka Kata levelében fordul elő: „Édes uram, én bizony olyan embertől, mint *maga*, meg nem ijedek (321).

A *kegyed*, *kend* szók eredete ismeretes. *Kegyedet* állítólag Szemere használta először, a Széchenyi hideg, kemény hangzásu *Ön*-je helyett. A *Kegyelmed* szónak legtermészetesebb átalakulása a *Kend*, mely manapság a szolgál, paraszt megszólítására használatos (a köznépnél *Kiend* most is följebb valót jelent). Ennek a a tárgyalt levelekben következő alakjai fordulnak elő: *Kd* (*kegyelmed*), *Ktek* (*kegyelmetek*. Gömörben ma is még: *Kigyelmed*, *Kigyelmetek*; Nógrádban a *Kend* többeseként *Kietek* *Keték*) a megszólításban; *Keme*, *Kemök* a rólaszólásban.

A mi már most ezeknek használatát illeti, csak egy pillantást kell vetni a könyv bármely lapjára, hogy teljesen tisztában legyünk vele. Néhol az egész levél ezzel van tele tömve. Egyszerűen a mai *ön* helyett használatos. Érdekes különösen az ígéhez való viszonya: hol a 2. személyben, hol meg (legtöbbször) harmadik személyben áll ez mellette. Ebből világos, hogy a tegezés még érezhető volt rajta.

Magának a *te* v. *ti* szóknak használata elég ritkának mondható. Régebben gyakrabban fordult elő, aztán fokozatosan ment át az udvariasabb *Kd*, majd később egyéb viszonyjelző szókba: A 16. század elején még az anya lányát, fiát, menyét, sőt egyéb emberét is legtöbbször tegezte, a 17. végén már csak a lányát, fiát és unokáit tegezi Máriássy J. K.

Paxy Anna még így ír Pestyén Andrásnak: „Azért írj énnékem a te állapotodról“ (18). De Révay Mihálynak (vejének) már ő is a *Kd*-del vegyesen: „Köszönetemnek utána jó fiam kívánnám minden jó egészségedet hallanom. — Isten tartsa *Kdet* minden javával (18—19). Azon kérlek szerelmes fiam, mikor ide akartok jöni, *Kd* izenje meg“ (19).

Hasonló vegyes használatot mutatnak azok a levelek, melyeket Paxy Borbála Paxy Annának (nénjének), Zrinyi Kata Bakics Annának írt. Bakics Anna férjének és anyósának mindig *Kd*-et ír, Mátyás deáknak vegyesen a 47. lapon: „Továbbá az ki prókátor levelet Lőrincz küldött, kérlek ne élj vele a gyűlés előtt jó Mátyás uram. Azt is akarnám, hogy *Kd* alá jöne hozzám.,,

Férjének írva, egy esetben Zrinyi Kata is így ír: „Kivánók az atya úr Istentől sok jókat, kiből én édes szívem lelkem uram ő szent felsége Kdet sok ideiglen megtartson“ (68).

A férjet különben egyáltalán nem volt szokásban tegezni; még a legszerelmesebb nők is, mint Bakics Anna, Lorántffy Zsuzsánna, Barkóczy Krisztina stb. mindig megtisztelő 2. személyt (Kd) használnak velük szemben, s az ige is e mellett 3. személyben áll.

Tisztán tegezni elejétől fogva csak gyermekeit szokta a nő. Szolgálati viszonyban álló alantásnak azonban még Károlyi Zsuzsánna is így ír: „Azért ez levelünk látván vedd meg nekic, Eperjesen eleget találsz“ (229). A *Kd*-del vegyesen használva a tegezést, úgy hogy az ige, egyszer 2., egyszer 3. személyben állt, mint láttuk régebben, egyéb esetekben is használták, később azonban azt legfőlebb a menynek és vőnek írták, minden más esetben a *Kd* mellett 3. személyű ige állott. Azonban a *Kd* mellett régebben még itt is igen gyakori a *te* szó használata, ilyenformán: „Kérem is Kdet, mint szerelmes asszonyomat atyámfiát, hogy *te* *Kd* eljöjjön, mert *te* *Kd*, öreg ember“ (84).

Érdekes a *Kegyelme* szónak *Kd* helyett való használata a 311. lapon: „Alázatos szolgálatomat ajánlom *Kegyelmének* mint bizodalmas jóakaró sógor uramnak“. Csupán ez egyetlen eset van arra, hogy a megtisztelő 2. személy nemcsak az igében, hanem a megszólító szóban is ki van fejezve, ép úgy, mint a manapság cselédektől hallható *Nagysága* szóban ilyenkor: „Nagysága, kérem, hány font húst hozzak“. A levél többi részében szintén *Kd* van, a miből arra lehet következtetni, hogy ez is a másoló hibája, *Kd* helyett.

A *Kd* és társai, mint láttuk, általában minden viszonyra alkalmas. Ezért később helyébe egy másik viszony jelző szó, a *Ngd* (*nagyságod*), 3. személyben *Nga* lép olyankor, mikor valaki úri renden levőnek ír, vagy mikor ilyenről beszél. A *Ngd* kezdetben általános használatu volt s minden följebb valónak csak ez volt a, címe. A címek divata csak Széchy A. korában lép föl, a mint alább látni fogjuk, addig az alantasabb csak *Ngd*-nak szólította urát. A külső címzésben is csupán ez volt divatos; a ,nemes, nemzetes és vitéztlő‘ alacsonyabb rendet, a ,tekintetes és ngos‘ főurat, a latinban ,prudentes et circumspecti‘ (= ,bölc és körültekintő‘, mint valahol régebben olvastam), a ,deáki tudományban jártas‘ embert, bírót, prókátort, deákot, provisort, praefectust, legtöbbször városi polgárt jelzett.

A *Ngd* használata itt már a 2. levélben lép föl, de még csak ilyen alakban: „Szolgálatom után Ngs uram te Kd én tőlem kérdi volt“ (5), tehát még csupán a kezdő megszólításban, azontúl Kd van végig. A 3. levélben már teljes használatban van, így: „Ngd ne hagyná, hanem Ngd adatnája meg“ (6). Mint látjuk, a *Ngd*-nak ugyanaz a szerepe, mint a *Kd*-nek, csupán használatában van eltérés.

Ngd-nak volt szokás címezni, mint mondtam, minden főri személyt. Különösen így nevezték alattvalók; továbbá fiu, leány, vő és alacsonyabb sorsu rokon a család fejét, nőt és férfit egyaránt. Ámbár itt megjegyzem, hogy nem minden családban volt ez a szokás; később mindinkább elterjedt; előbb rondesen csak Kd volt az ilyenekben is: „Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngd-nak, mint uramnak szerelmes atyámnak“ (230) Vő „Tisztelendő uram, énnekem szerető atyám, szolgálatomat irom Kdnek“ (3).

A *Ngd*, *Ngdok* stb. helyébe később teljesebb cím lépett; azonban itt csak kevés író használja. Kítették t. i. a címzettnek nemesi rangfokát, esetleg hivatali állását is, mint azt a Széchy Mária leveleiben látjuk: „Nemzetes Ngs jóakaró asszony! (252). Méltóságos Index Curiae Uram!“ (250).

Ezenkívül használatos még a *méltóságos*, mint társadalmi állást jelző szó. Így a Lónyai Anna levelében: „Méltóságos gróf uram“ (336). Latinul: Excellentissime Comes, domine observandissime“ (332). Nőnek írva: „Méltóságos palatinusné! Kedves asszonyom néném“ (336). Róla szólásban: „Méltóságos főbb marschal Pálffy János uram ő excellentiája“ (370. Vő. még Teleki Anna leveleit 454—456; de csak a megszólításban).

Az előbb elmondottakon kívül figyelembe kell még vennünk azokat a szavakat, melyek nem a külső társadalmi, hanem a belső viszonyt jelzik. Ezek két csoportra oszlanak: a megszólító mi-jének nevezi a megszólítottat, s mi-e ő aláírásában a címzettnek, vagyis az én és te milyen szókkal van körülírva.

Az első csoportba tartozók a „megszólító melléknévek“. A fiu, leány, vő stb., az apát, anyát, nénét stb. *szerető*, *szerelmes* szókkal illeti, hasonlóképp gyakran a családon kívül állókat is. Így: „Édes, szerelmes öcsém uram (290). Szolgálatomat irom Kdnek, mint szerelmes komámasszonyiak! (159). Szerető atyám“ (3). Leginkább fokozva fordul elő P. Soós Kláránál: „Én édes szerelmes drága kincsem“ (157).

Ezeket, ha alantasabb ir főlebb valónak, *kegyelmes*, *jóakaró*,

bizodalmas stb. uramnak, asszonyomnak nevezi. Így Margit asszony: „Köszönetemet és szolgálatomat írom te Kdnek, mint jó uramnak“ (23). Lengyel Zsófia pedig: „Alázatos szolgálatomat ajánlom Ngdnak, mint kegyelmes uramnak“ (347).

Sokszor ezek társulnak, halmozódnak is. Pl.: „Kdnek, mint jóakaró szerelmes asszonyom ángyomnak az úr Istentől kívánok (192). Ngs nékem jóakaró uram, szerelmes atyámfia (211). Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint bizodalmas és jóakaró sógor uramnak“ (317).

Ha főleg való ir alantasabbnak, ilyen viszonyjelző melléknév használata nem állandó, nem általános. Így például Illésházyné Pogrányi Benedeknek csak így ír: „Szolgálatomat írom Kdnek. Kd levelét énnekem megadák (164). Kivánta jókkal áldja Isten Kdet!“ (255. Széchy; de már az u. i.-ban: „Édes komám uram“). Hasonlóan ír Bornemisza Anna Nalácsi Istvánnak. Sőt Lorántffy Zsuzsánna is egyszer így ír férjének: „Szolgálatomat ajánlom Kdnek, Istentől kívánok“ stb. (222).

Alantas, ha ir főlegbvalónak, mint pártfogójának, rendszeren *kegyelmes* névvel illeti, pl.: „Kegyelmes uram, szolgálatomat ajánlom Ngdnak“ (297. l. még Kapi Éva levelét).

A második csoportba tartoznak általában a családi nevezetek. A meny magát anyósa lányának nevezi; ez viszont anyja amának, valamint vejének is. *Anyós* sose fordul elő. Legfőleg abból érezhető az igazi viszony, hogy a meny gyakran Ngdnak szólítja anyósát; anyját ellenben csak „sz. a. anyámnak“.

Bakics Anna férjével szemben e kétféle jelzést használja: „Az Kd leyana (25). Az Kd atyjafia“ (27). Lorántffy Zsuzsanna pedig hol ‚szolgálója‘ (220), hol meg ‚szerelmes házastársa‘ (222). urának. Barkóczi Krisztina ellenben mindig így nevezi magát urával szemben: „Ezzel maradok Kdnek édes szivem igaz hites-társa“ (441).

Rokonok leggyakrabban a címzett atyjafiának nevezik magukat. Érdekes itt az *asszonyom atyámfia*, a mint Bánffy Anna nevezi Bakics Annát: „Szolgálatomat írom Kdnek, mint szerelmes asszonyom atyámfiának.“ S alább: „Kérem is Kdet mint szerelmes asszonyomat atyámfiát“ (84).

A rólaszólásban sajátos egy alak az *uramné* szó, a mint azt az első levél írója s azután még Paxy Anna és Kata használják: Ez levél adassék az ngos Révay Ferenc uramnénak (22). Továbbá Moyses uramnénak vagyon némi dolga (2). Im Bakity Pál uram-

nénak irtam“ (21). Később ez mindig csak *asszonyom*. (Vö. még: Lipót asszonyt mi lelte 33.)

Általában véve a címzésben arra törekedtek, hogy akár megszólításban, akár rólaszólásban mindenkinek megadják a maga címét; s a mellett kifejezést adtak tiszteletüknek, szeretetüknek, alázatuknak. A főbb valók is, a hol csak tehették (saját tevénytük csorbulása nélkül) teljes címén nevezték és szólították az alantasabbakat. Vannak ugyan, mint általán minden szabály alól, itt is kivételek, melyeket elősorolnom nem lehet; de a viszonyjelző szókról általában azt mondhatjuk, hogy jó ideig szolgai hajlongó alázatnak, fennhőjázó nagyúri dőlyfnek vagy semmi, vagy csak kicsiny nyoma van a levelekben. Később ugyan változott az erkölcsökkel, viszonyokkal a viszony kifejezése is: már Teleki Anna így könyörög Rákóczi Ferenczhez: „Méltóságos fejedelem kegyelmes uram, boldogtalan árvaságra jutásom kényszerít ez igen alázatos supplicatiom által Ngd méltóságos tekinteti előtt alázatosan megjelennem“ (451). Mind e mellett az egész levelezést tekintve, a legbőbeszédűbb szolgálatajánlás s egyéb szerénykedő kifejezés ellenére is bizonyos emberi méltóság látszik a megszólításban, címzésben és rólaszólásban is egyaránt. Ezt különben igazolják a levélzárás szokott formái is, melyekről az alábbiakban leszen szó.

ZARÓ SOROK, ALÁÍRAS.

Mint az eddigi fejezetekben láttuk, a latin nyelv hatása főleg ott érezhető, a hol a levélíró egyéniségének semmi különösebb jelét nem adhatja, tehát a hol vagy a hivatalos közletőknek szól, mint a levél külső címzésében, vagy a hol a megszokott, általános forma csak gépies kiegészítése a gondolatok közlésének, mint a levelek kezdő soraiban. Ezért a levelek jó részében a záró sorok szintén latinul vannak írva. Azt nem is említem, hogy a keltezés latin. Hiszen még a 48-as években is előfordúl akárhányszor ilyes keltezés: „Datum Budaë, 7mo septembris“ egészen tiszta magyar levelekben is. (Kisfaludi: Tollagi.)

A 17. század magyar női leveleiben sok helyütt már csak azért is természetesnek fogjuk találni a latin záró sorokat, mert ez a hivatalos levelekben különben is szokás lévén, az írók fölmentette bizonyos szellemi működéstől, mely a magyar forma megteremtésével járt volna. Gyakran még szellemesebb levélírók is, mint pl. Bakics Anna, így végézik levelüket: „Irtam Holiciban 17 februarii secundum novum kalendarium. Anno 1586. Bakyth Anna de Lak“ (42). Ez az egy példa is eléggé mutatja, hogy nem annyira a magyarnyelv nem tudása, mint inkább a megszokottság iratja a 17. sz.-beli nőkkel a latin levélzárást.

Mindazáltal korántse található a latin levélzárás (mondom, a keltezést nem számítva) oly mértékben, mint a latin levélkezdés. Akárhány levél van, mely latinul kezdődik, de jó magyaros mondattal záródik (így a 245. lapon Nádasdi Katáié: „Spectabilis ac Magnifice Dominice . . .“ s a végén „Kdnek szolgál — Nádasdi Kata“. Vagy: Széchy Kata, Széchy Anna Mária levele a 249. lapon. Pálffy Kata II. nyílt levele a 263. l. Kéry Fruzsinaé 5. l. stb.)

A latin záró sorok használatára nézve tehát azt mondhatjuk, hogy sokkal ritkább, mint a kezdő soroké, bár általában véve az a szokás, hogy latin kezdetű levél latinul is végződik. Tudjuk, hogy latinul rendesen csak hivatalos levelek kezdődnek (parancsok, nyílt levelek, bírának, papoknak, „deáknak“ stb. irt levelek) s csak elvétve akad egy-egy családi levél, mely a régi szokást követi. Ezért aztán könnyen érthető ezekben mindenütt a hivatalos latin nyelv nyoma.

Maga a levélzárás latin formulája kétféle: vagy összefüggésben van a levél tartalmával, vagy csak egyszerű stereotyp kifejezés, mely sokszor egyébre sem terjed, mint éppen a levélíró címeire. Az első fajták nagyobbbrészt ilyenek: „Eundem valere opto. (Datum és latin aláírás) 5. Quod super est generosam et egregiam dominationem vestram deus incolumem conservet 58. In reliquo G. D. V. (= generosam dominationem vestram) feliciter valere cupio. 212. Secus non facturus. Praesentem pro sui expeditione reservatis 226. (általán így végződik a fejedelmi parancs; l. még 227—229; ellenben a Széchy Katáié magyarul 249; Pálffy Katáié 263.)

A második csoportba valók az ilyenek, különösen a 17. sz. második feléből: „Excellentissimae Dominationis vestrae Observandissima Báthori Zsafia mp. 334. Generosae Dominationis Ve-

strae benevola S. B. (329.) Spectabilis magnificae Dominationis Vestrae Soror ad officia paratissima devota: Spectabilis ac magnifici quondam dni Georgii Széchy de Rimaszécs etc. relictá Homonnay Mária“ (298). Végül azok, melyekben az író csak a saját címét mondja el: „Anna Paxy relictá quondam magnif. domini Franc. de Rewa 20. Magdalena ország de Guth Magnifici dom. com. Stephani Bánffy de Alsó-Lindva dapiferorum magistri consors (63).

Egyetlen egy esetben van német aláírás is: „Euer Liebden freundwillige Catharina (267. Brandenburgi Kata Rákóczi Györgynek). Az egész könyvben nincs több német szöveg; hogy mi ennek az oka, nem tudom.

A levelek záró sorai s az aláírás legnagyobb részben magyar. S itt már sokkal több a változatosság is, mint a kezdő sorokban. Külömben is ha máshol, úgy a levélnél főképpen áll az, hogy a vége csattanós legyen. Ámbár a formák állandók, bár az egész levelezésben megvan bizonyos rendszer, s a járt úttól kevesen térnek el annyira, hogy egészen önálló formának tekinthetők, a búcsuzó szavakon mégis bizonyos egyéniség érezhető, s gyakran találó összefoglalása ez az egész levél tartalmának.

Egy érdekes, női levelekben régen ismert sajátságot kell első sorban említenem. A legügyesebb, hogy úgy mondjam legnőiesebb levélíróknál is gyakran találhatjuk e sajátságot. Néha bár mily hosszú levelet ír is Csáky Anna Franciska, a neve után még mindig akad valami mondani valója; ha egyéb nem hát ilyen: „Igazán írom, nem értem az holdvilágot, nem is kérde“ 293. Tizenkét levél közül 7-ben van utóirat, a mi elég jellemző erre a női szokásra nézve. Hasonlóan ír Wesselényi Anna, kinek stílusáról leveleinek (70 darab) közlése alkalmával bővebben szólt Deák a Nyr. IV. köt. 217. lapján.

Az utóiratok eredete egyébként a leveleknél nem csupán a nők szokásában keresendő. Akárhányszor megessett, hogy a kész levelet még otthon érte egy újabb posta, a melyre szintén válaszolni kellett (l. 449. lap. Barkóci K. levelét), vagy pedig az elküldés előtt pár órával, néha csak perccel érkeztek újabb adatok, miket a levélíró szintén szükségesnek talált a közlésre. Így Paxi Anna: „Osztán ím Szondi György két törököt küldé ide, ím az ő levelét oda küldtem Kdnek“ (15).

A legtöbb esetben a záró sorok egyeznek a kezdő sorokkal, abban a tekintetben, hogy az író vagy szolgálatát, vagy üdvöz-

letét írja; máskor meg csupán egészséget, áldást kíván. Az alárendeltség itt is ugyanabban nyilatkozik, mint a megszólításnál. Így pl. az első levél írója így fejezi be levelét; „Urísten tartsa meg Kdet mind asszonyommal, gyermekiddel minden jóval és nagy békességgel, sok esztendeig mint szerető atyámat. Amen“ (Kelet, aláírás) 5. Ez a forma rövidebben később így fordul elő: „Isten éltesse Kdet“ (144), vagy: Ezzel az úr istennek kegyelmes oltalmába ajánlom Kdet“ (183), Így ír Paxy Anna is, ki rendesen még hozzá teszi, — távol levő férjének írván —: „és hozza jó egészségben haza“ (13). Ez a záró mondat sokáig egyedül áll, mint a levél befejezése s a különböző írók, különböző címzettek szerint hol egy, hol más szóval, áldással, jókívánással (pl. újévre, betegség után stb.) bővül.

Már magánál Bakith Annánál lép föl a később általános forma: „ajánlom Kdnek szolgálatomat, mint szerelmes uramnak és atyámfiának“ (34). Hasonlóképp egy másik: „Én szómmal Margit asszonynak köszönjen Kd“ (46). S a 49. lapon a kettő együtt. Azonban ezek csak jóval később lesznek általánossá; s akkor is az első forma váltakozik, kapcsolódik a másodikkal, úgy, hogy egészben véve ez marad mindvégig főképen való jelzője a levél befejezésének. A szolgálat ajánlása legtöbbszörre a keltezés után áll s főbb vonásaiban e két változatot mutatja: „Kdnek mint sz. bátyámnak míg él alázatosan szolgál (név) 95. Kdnek míg él tiszta szívből szolgál az Kd szolgáló leánya (145). Kdnek bősülettől szolgál“ (328) s a másik participiumos szerkezettel: „Kdnek tiszta szívből szolgáló keseredett huga (190). Kteknek jóakaró szolgálja (105). Ngd alázatos szolgáló leánya, míg él“ (Révai Judit 230).

Néhol azonban előfordul az is, hogy ez a szolgálat-ajánlás külön áll, s nem az aláírás bevezetéseképpen, mint az előbb idézettekben. Ilyenek: „Kérem Kdet édes uram ő ngának én szómmal is mondjon (!) szolgálatomat (125). Én Kdnek mindenkor örömet szolgálók (141). Az én szerelmes uram szolgálatját ajánlja Kdnek (143, másról szólva, rendesen így, a datum előtt áll a szolgálatajánlás). Asszonyomnak szolgálatomat ajánlom (167, 171). Ajánlom Kdnek szolgálatomat, mint szerelmes uramnak és atyámfiának“ (34). Előfordul az az eset is, hogy a szolgálatajánlás egészen a név után áll, a mint azt az 59. lapon látjuk: „In reliquo Dominationis vestrae magnificae valere opto. Datum Komárom 7 die aprilis Sara Cynuzy [= Csuzi] Ngd nak szolgálni akar.“

Azonban megesis néha, hogy az egész szokásos záró sor ki-

marad a levél végéről. Így a 24. lapon csupán a keltezés és aláírás jelzik a levél végét; hasonlóan kimaradt mind az áldogatás, mind a szolgálatkészség a Barkóczi K. leveléből a 439. lapon (l. még 381, 78, a hol az aláírás is hiányzik). Ez egyébként igen ritka eset a rondes levelekben; még az alantasabbakhoz intézett levelek végső mondata is többé-kevésbé fönttartotta a szokásos formát. Így a 35. lapon Bakics Anna levelében ilyen alakban jelenik meg: „Isten velünk“. S a 179. lapon „Sok jókat“.

Alantasnak írott levél befejezése egyébként is alig különbözik a többi levél záró sorától. Bakics Anna Mátyás diáknak írva, rendesen így végzi: „Isten tartsa meg Kdet“ (51). Széchy A. Mária pedig egész családiasan írja lessenyei Nagy Ferencnek: „Kdnek becsülettel szolgál“ [név] 255. Vagy Bornemisza Anna Nálaici Istvánnak: „Kdnek istentől minden jót kíván“ (339).

A családi, főlé s alárendeltségi viszony rendesen abban tükröződik vissza, hogy a szolgálatot hogyan ajánlják; följebbvalónak, szülőnek, férjnek stb. alázatos szolgálatot, alantasabbnak, idegennek rendesen „böcsülettel való szolgálatját“ ajánlja az író [l. Levélkezds]. Kivételt itt is az apácák tesznek, kik úgy látszik klastromi regula szerint, így fejezik be levelüket: „Ezzel az édes Jézusnak ajánlom Kdet [Datum]. Kdnek Isten imádó alázatos szerzetes atyjafia [Perényi Judit] 358. Ezzel Istennek oltalmába ajánlom Kdet [Datum]. Kdnek Isten imádó alázatos atyjafia [Cháki A. F.] 279. Kdnek Isten imádó, lelki szolgáló, alázatos nénje. 290. Ezzel e Jézus öt mély sebeibe ajánlom Ngdat, hozzá tartozó kedvesével együtt [Kelet]. Méltóságos Erdélyország fejedelm asszonyának alázatos legkissebbik árvácskája, méltatlan szegény apácája mig él“ [Kapi É.] 321.

Egyéb, itt előforduló iratok befejező sorairól nem szólok, mert sem a nyílt levél [vagy parancs], sem a Mariássy J. K. memorialéi, sem a nyugtatók nem szólnak egyenesen bizonyos személyekhez s így a záró sorok is vagy nagyon általános hangnak, vagy egyáltalán el is maradtak [lásd 315, 382, 384, 249] s csak a datum jelzi soknál a levél végét; még aláírás sincs.

Az aláírásról szólván, ismét csak sajnálatomnak adhatok kifejezést a miatt, hogy a gyűjtő akár tér, idő, akár költség kimélelsből néhány facsimile közlését elmulasztotta. A Leveles Tár első kötetében levő levelek ugyan elég tanúságot tesznek arról, hogy szokták abban a korban a levélírók nevüket aláírni; de itt nőkről lévén szó, bizonyos érdekes és az írók gyakorlottságára valló adat lett

volna néhány manpruopria szemléltetése. Minthogy ez egészen el-
esik, csupán arról szólhatok, hogyan szokta magát a levélíró le-
velében nevezni. A mi a családi viszony jelzését illeti, arról bő-
vebben az előző fejezetben volt szó.

Az eltérések e tekintetben különösen szembeszökők. Sokan
alig irtak egyebet családi nevüknél, mások a magukéval a férjük
nevét is kiírták, ismét mások meg teljes címüket s egyéb viszo-
nyukat is hozzáírták. Így pl. az első levél ismeretlen írója így
írja alá levelét: „K. [=kegyelmed] szolgája irta“ 3. Kéry Fru-
sina, Paxy Margit, Révay Zsófia csak a neveiket írják, hasonló-
képen Bakith Anna is. Ez a szokás különben megmarad mind-
végig, a hol rokonok egymásnak írnak, legfőlebb a már említett
zárással [szolgálat ajánlás stb.] bővülve. A teljes címet csak
idegeneknek, vagy alárendelteknek, esetleg távolabbi rokonoknak
írt levél végén találjuk.

A most divatos bizalmaskodó aláírás [Pista, Jancsi, Ara,
Milka stb.] egyáltalán nem volt szokásban. Csak a Csáki A. leve-
leinek némelyike van így aláírva: „Kd. Isten imádó alázatos
Franciskája“ 286, 288. Általában az egész levelezésen, még a
a hol az író szelleme csapongásra hajlik is, bizonyos méltóságos
komolyság érezhető. Ennek tulajdonítom aztán, hogy bizonyos
esetekben a nők is teljes címüket szokták aláírni. Ebben a te-
kintetben legmesszebb mennek az özvegy asszonyok, kik nemcsak
címüket, hanem még a fájdalmas, szomorú, árvaságos, elhagyatott
szegénységüket is odairják, ámbár azt sok esetben semmi egyéb-
re nem szabad érteni, mint az özvegységre.

Legszembeszökőbb példái az ilyenfajta aláírásnak a követke-
zők: „Paxy Anna az néhai ngs Révai Ferenc uram házastársa,
elhagyatott [= latin: relicta, özvegy] 19, latinul ugyanez 20. Ca-
tharina Zekel de Keowend generosi ac egregii quondam domini
Adami à Theykövi etc. relicta 58. Hasonlóan Guthi Ország M. 63.
Pogrányi Anna, Révay Miklós uram szegény özvegy házastársa
102. Az néhai tks és ngs gróf Thurzó György uram Magyarország
Palatinussának meghagyott özvegye“ 185. Még bővebben a 190.
lapon. Hasonlóan Hédervári Susanna 318. l. Keserves boldogtalan
árva állapotja szerint Kdnek becsülettel szolgál Árva [özvegy]
Teleki Anna 453.

Széchy Mária idejéig [első levele 1637-ből való] egészen szo-
katlan a nemesi fokozatnak a névaláírásban való jelzése. Igaz
ugyan, hogy már előtte írja [1622-ben] Thurzó Borbála a Forgách

Máriához intézett levél végén: „Kdnek szeretettel szolgáló öcsese; néhai tks és ngs gróf erdődi Kristóf uramnak meghagyatott özvegye Gróf Thurzó Borbála“ [244]; azonban három levél közül csak az utolsóban teszi ezt [talán azért, mert a másik kettő latinul záródik?], s az utána következő négy író is csak férje nevénél említi a grófi címet. Sőt még maga Széchy Mária is első levelében csak így írja befejező szavait: „Ngdnek jó szívvel szolgál, míg él Széchy Mária“, s az első grófi aláírás — e kötetben — 1661-ből való. Ettől fogva aláírásában állandó a gróf cím. Utána ismét elenyészik s az egész kötetben összesen — rajta kívül — csak négyen használják még a grófi címet: Thurzó Ilona [1 levél], Thurzó Mária [1 l.] és Rákócy Erzsébet [2 l. 400 lap]. A negyedik, Csáky Anna Franciska, talán ide se számítható. 12 evél közül csak az utolsóban van Gr.; ő sohse szokta így a nevét írni s valószínű, hogy ezt sem grófnak [gr.], hanem sorornak [Sr.] kell olvasnunk, mint a 290. lapon: „Kd Isten imádó, lelki szolgáló alázatos nénje Sr. Anna Franciska Csáky.“ Vagy a többi leveleiben: „Soror Anna Franciska Csáky, Priorissa“ [281].

Érdekes magyartalanság a gr., mint cím, a név előtt. Mindannyian így írják; s ha grófnak ír valamelyik, vagy ő maga grófnak volt a felesége és ezt jelzi valahol, mindig előre jön a cím. [Erről lásd Nyr. XXV. 395. alul.] A nők nevében szintén gróf van, bár a latinban mindig comitissa: grófnő.

Röviden összefoglalva e fejezetben tárgyaltakat, azt találjuk, hogy a latin hatás sokkal kevésbé érezhető a záró sorokban, mint a kezdésnél; az aláírás legtöbbször magyar és magyaros. A cím jelzése csak későbbi eredetű és ritka; a legtöbb levélíró családi nevét használja s két kivétellel mindig az egész név [vezetéknév és keresztnév] ki van írva.

Ezzel a levélírás külső [technikai] formájáról szóló részt befejezve, áttérhetünk most már a belső, a tartalmi rész tárgyalására.

A LEVELEK TARTALMI ÉRTÉKE.

(TÁRGYUK, OKIRAT ÉRTÉKÜK.)

Mint a bevezetésben, Deák Farkas szavait idézve, említettem, „a levelek tárgya a társasélet sokféle viszonyaiból van merítve, a mint azok a nők életkörébe vágnak“. Sőt valamivel tovább is mehetünk. Tudjuk, hogy az a kor, melyből ezek a levelek valók, a harcok, küzdelmek, viszályoskodás kora volt. A férj, fiu, bátya, öcs kénytelen harcba menni majd a német, majd a török ellen; hol hazáját, vallását, szabadságát védi, hol meg az adott szó, a hűség, gyakran a politikai meggyőződés, az ellen táborába vezérli őket. Ilyenkor gazda nélkül marad az udvarház, úr nélkül a vár, vezető nélkül a jószág. Minden gond, minden munka az asszony nyakába szakad; ő kénytelen számon tartani a vagyont, pótolni a hiányzót, értékesíteni a fölösleget, hogy urának pénzt adhasson a háborura; ő vezeti a jószág kormányzását, ő intézi a család ügyeit az egyházban, otthon s a bírák előtt. Mindez több, mint a mennyi a nők életkörébe vágna, de abban a korban a kényszerűség tágabb kört szabott a nőnek.

De nemcsak az élő családfő helyetteseiként szerepelnek e korban a nők. A férj elesik csatában, meghal pusztító „dögben“ (pestisben); a török, vagy épen a király, fejedelem, fegyveres szolgálói rabságba hurcolják. Ilyenkor aztán a nő a családnak mindene: bírāja, védője, kenyérkeresője. Az ő munkájától, erejétől, lelki-testi tehetségétől függ a család sorsa; tőle függ, hogy vagyonát veszti, elhanyaglik-e, vagy az utódok számára megtudja-e tartani a rámaradt családi örökséget.

Mindezek az okok nagyobb munkásságra, élesebb megfigyelésre, sokszor bizony — politikai szereplésre kényszerítik a nőt. S meg kell adnunk nekik, — megállják legtöbb esetben helyüket. Mennyi mindenről beszél ez a 499 darab levél annak, ki nyelvüket megérti! Nekem nem lehet célom az, hogy bővebben foglalkozzam e tekintetben velük. Terem sincs erre elég. Mégis, hogy valamennyire összefoglaló képét adjam a nők e századbeli munkásságának, röviden elmondom, mikről irnak általában.

Sokan, kiket nem terhel a család anyagi és szellemi gondja, csak udvariasságból irnak, s levelük nem egyéb, mint a szeretett egyén, vagy család mintléte felől való tudakozódás, mibe még fölölebb egy kis újság-tudatás, magamentegetés, néha apróbb szivességre való kérés vegyül.

Mások, mint Morocz Erzsébet is, csak arra használják föl a levélírást, hogy rokonuktól, ismerőseiktől vagy más, velük némi viszonyban álló emberektől holmi szükséges apróságot, ruhávalót, 'varrás-példát', szépítő-szereket, enni-inni valót s más egyebet kérjenek. Az ilyen fajta levelek aztán tele vannak állandó (stereotyp) kifejezésekkel, udvariassággal, a hódoló tisztelet, vagy a hizelgő szeretet nyilvánításával.

Nagyobb súlyuk, értékük van azoknak a kérő leveleknek, melyekben, a viszonyok szokatlan fordulata miatt támaszra, oltalomra, sokszor pénzre, máskor meg jogi, majd családi ügyben tanácsadásra szoruló nők fordulnak a velük rokonságban, családi, baráti vagy egyéb (pl. ügyvédői) összeköttetésben álló személyekhez. Ezek már erős hatással vannak a társadalom, a családi, sokszor politikai viszonyok fejlődésére. A kapott tanács romlását vagy szerencsését, a kapott pénz eladósodását idézi elő a családnak. Családi perpatvarnak, pereknek, szeretetnek és gyűlölségnek magva rejlik a levelekben, melyekben hol egy anya kér tanácsot bátyjától, sógorától stb. arra nézve, hogy kihez adja a lányát, hol meg a magára hagyott nő panaszkodik fi- és nő-rokonainak férje hűtensége miatt, vagy kér tőlük segílyt mások zsarnokoskodása ellen. Se szeri, se száma az ilyen leveleknek, melyek mintegy tükörként mutatják annak a kornak vagyoni, családi, társadalmi, testi és lelki jólétét, erényit, hibáit. Csak a Kamuty Kata két levélére hivatkozom itt; ezek magukban véve is elég adatot szolgáltatnak arra milyen volt egy magára hagyott nő sorsa.

Még jellemzőbbek a személyek lelkiállapotára azok, melyekben a levélíró fölpanaszol valamit vkinek, vagy veszekszik, vitatkozik valakivel. Így a Berzevicy Anna nyílt levele (386. l.), s a Botka Kataé (321), ki már levelét is ilyen furcsán kezdi: „Szolgálók Kdnek* és Istentől minden jókat kívánok Kdnek megadatni. Nem szégyelli Kd, hogy pénzt kér tőlem?” s aztán tovább: „Mert én bizony olyan embertől, mint maga, meg nem ijedek“.

A levelek legnagyobb része azonban értesítés a távol levő családfőnek, beszámolás bizonyos intézkedésekről; tanács, oktatás, melyet az anya serdülő fiának, a testvér tanuló, majd házasuló öccsének ad. Egy másik nagyrésze a leveleknek peres ügyek elintézéséről szól. Az asszony maga nem vezetheti pereit közvetlenül a bírák előtt, azért megbízott „deákjának, prókátorának, praefek-

* Ebből is látszik, hogy milyen stereotyp kifejezés volt a „szolgálat“.

tusának“ kimerítő értesítést, utasítást ad, mellékletekkel, okmányokkal küldi hozzá levelét, s fölvilágosítást kér tőle ügyének mint-állása felől. Ezek a levelek aztán valódi okirat számba mennek; az adatok nem csupán a családra, hanem gyakran az egész vidékre, itt-ott az egész ország ügyeire is világot vetnek. Vegyük csak például a Máriássy Kata Johanna leveleit, ki majd nyiltan, majd meg a legmélyebb titkolózás homályos szavaival értesíti távol levő, később bujdosóvá lett gyermekeit a család, a vagyon s az ország állapota felől; tanácsokat ad nekik, istenes életre, szeretetre inti őket. Csak egyet említek, a 380. lapon kezdődő levelet, melynek 29 sorában annyi minden van elmondva, kérve, kérdeve, hogy magában véve is elég volna egy külön kis értekezés anyagának. S az ő levelei nagyjábólra mind ilyenek.

Vagy vegyük a másik nagy stílusza Bakics Anna akár-melyik levelét, melyet férjének, még inkább olyat, melyet „Mátyás diáknak“ írt. Vegyük pl. a 46. lapon levőt, melyben panaszkodik betegségről, urának hibás tettéről, mely annak halált, neki annyi szégyent okozott. Aztán üdvözli Révai Ferenczet, ki ellen panasza van, azért a dézmát meg nem engedi addig, míg vele nem beszélt. Addig azonban egyéb dolgában (gyűlés) békét hagy neki. Aztán utasítást ad a deáknak a „prókátor“ levélre nézve, s hívja levelek rendezésére. Majd meg rokonairól, ismerőseiről tudatja, s üzen azoknak. Végül Miksa herczeg lengyelországi útjáról értesíti.

Hasonlóan ilyen bő tárgykörrel írja Barkóczi Krisztina (Károlyi Sándorné) leveleit, ki egyetlen levelében (442) ennyi dologról értesíti a nagy szabadságharczos tábornokot: „Levelét köszöni; gazdatisztról ír, hogy pontatlan; körösi sóval mi lesz; szállját (?) elvitte Barkóci; vendégei és Kohári István. Kassán a lánya, félti. A férje leveleit hová tegye, mert nincs biztosságban; lopnak, kémkednek. Egy ember levelét ajánlja. Jóságfoglalás; fél érte a közvéleménytől. Majd ismét családi dolgok. A franczia követ milyen ember. Anyját megy meglátogatni.

Csak úgy találomra irtam le ezt, nem választottam ki a legfontosabbat. S mégis mennyi adat van benne! S az ilyen levelek írói többen vannak 25-nél. Itt nem idézhetem mindeniket, alább még úgy is szóba jönnek a jobb írók.

Ezek, mikről eddig szóltam, családi levelek. Már ezeknek is okmány értékük van, mennyivel nagyobb tehát még azoké, melyek, mint a nyiltlevelek, parancsok egyenesen arra valók, hogy bizonyos intézkedésekről értesítsék, illetőleg ezekre szólítsák az alattvaló-

kat. A Mária Krisztina levelei (108—110) valóságos okiratok, melyekben adományt, kinevezést tudat az alattvalókkal. A Bátorhori Katáié adás-vevési szerződés, ill. nyugtató; hasonlóképpen a Széchy Máriáié, melyben a híres költőnek Gyöngyösinek, Babaluszka falut 400 ,tallérban' zálogba veti. Mások ismét különféle szerződéseköt kötnek, kegyajándékot adnak, rendeleteket közölnek stb.

Mindezek, mind pedig a halottas, lakadalmi, vendégségre szóló meghívók élénk képét adják minden tekintetben annak a kornak, melyben írójuk élt. A levelek sokfélesége, a tárgyak változatossága eléggé igazolja azt a fönnebb mondott állításomat, hogy a nők működési köre jóval szélesebb volt, semhogy az csupán magára a családra szorítkozhatott volna. Sőt akadunk levelekre, melyek egyenesen politikai czélzatuak s buzdítják, vagy lebeszéli a címzettet olyankor, mikor az valamely politikai párthoz akar szegődni. A sok levél közül, melyben ilyes tanáccsal, kéréssel, intéssel találkozunk, csak egyet említek Czobor Erzsébetnek (Thurzó György nádor feleségének) levelét (182.), melyben Révay Pétert, mint ő írja, „szerelmes bátyja urát“, arra szólítja föl, hogy tekintélyével vigye ki a vármegyében, hogy a hajduság ellen urának segélyt nyujtsanak.

Sokat lehetne még a különböző levéltárgyakról beszélni; azonban kijelentett szóm levén, hogy csak annyiban említem ezt, a mennyiben a stílussal összefüggésben vannak, befejezőleg arról akarok még szólni, milyen sorrendben szoktak egymásután következni a levélnek egyes, bizonyos tekintetben összefüggő részei. (Erre nézve l. Pallas n. lexicon XI. 471, Nyr. IV. 88).

A legtöbb levélnél a szokásos kezdő sor áll elöl. Kivételt tesznek az apácák, kik egy + után a rendes keresztvető szókat is leírják, s Wesselényi Anna, Zrinyi Helena, Károlyi Éva, Barkóczi K. kiknek levelében szintén + a kezdő jel. Néhányan, mint Széchy Anna M., Wesselényi Anna, s gyakran Teleki Anna is, a megszólító címet („Kedves komám uram, méltóságos uram stb.“) elkülönítve írják. Mások azonban egészen belevonják a szokásos forma körébe a megszólítást s csak nagy néha jelzik ezt külön egy fölkiáltó jellel, esetleg külön sorral.

A megszólítás után jön a szolgálat, vagy isteni-imádság ajánlása, néhol az üdvözlét, „köszönet“ s a megszólítottnak a levélíróhoz való viszonya („mint nekem szerelmes uram bátyámnak; mint nekem nagy jóakaró uramnak“ stb.) Ezt a legtöbb esetben áldogatás, egészség, szerencse stb. kívánás követi; vagy tudósítás az egészségi állapot felől, s hasonlóknak kérdezőse.

Ez annyira fontos rész a levélben, hogy alantasnak írva, vagy nyilvános rendeletnél is igen kevés esetben marad el (Széchy rendesen elhagyja; hasonlókép Báthori Zsófia is, mások igen ritkán), mi az udvariasságon kívül a latin nyelv hatásának tulajdonítható, hol ez állandó, szinte megkövetelt forma volt — levélben. Néha szinte nevetséges színben is látszik, a levélnek merőben ellenkező tartalma miatt, mint azt Botka Katánál is láttuk.

Az udvariaskodó rész után nyomban következik a legtöbb esetben a vett levélre való hivatkozás, esetleg ennek elmaradásáért való panasz, vagy a válasz adásra való fölszólítás.

Igen sok esetben azonban ez elmarad s maguk a levél igazi tárgyai következnek, melyekről az előbbiekben bővebben szöveltem. E helyütt, elkülönítve, mint igen fontos körülményt meg kell említenem, hogy e levelekben a vallás-vitának legkisebb nyoma is alig fordul elő. Irnak minden féléről, perről, háborúról, családi per-patvarról (Bakics 38, Révay E. 410 fölül, 419), jó és hibás cselekedetről, a választandó vő vagy meny, feleség multjáról, rangjáról; szóval minden társadalmi tényezőről, csak éppen a vallás-vitáról nem irnak. Pedig hiszen éppen ebben a korban — 1520-tól 1700-ig — folytak a vallás-pártok legdühösebb harcrai, szóval, papíron és fegyverrel; bele-nyomultak ezek az ország, megye, gyakran a család életébe is. Mégis alig van nyomuk e női levelekben.

Kerestem, mondom, tüntetőleg kerestem a nyomokat. Hiszen a vallás első sorban a nőké, az ő rajongásuk, az ő istentiszteletük adja meg a család vallásos színezetét. Az egész levelezésen mindenhol mély, erős, igazi vallásosság ömlik el. Alig van levélíró, ki Isten segedelmeért fohászkodva vagy büntetésétől félve, családját ne intené; és egy sincs ki a teremtetett világ minden kicsi por-szemének sorsát ne Ő tőle várná. S mégis — a hitviták zaja, küzdelme nem hat el levelükig. Pedig Lorántffy Zs. legnagyobb védője, Báthori Zsófia legbátrabb ellenzője a protestantizmusnak. De azért levelükben ennek alig van nyoma.

Mindössze egy pár, csekélyebb jelentőségű adatot tudtam összeszedni. Ilyenek: „ki leszen már Ötvös Miklós helyett, mert oly szükséges, mint lutheránusnak az asszony-ember, ki nélkül éppen nem lehet (Barkóczi K. 442. Inkább csak szólás). Az ő keme számára két lat spermaczetumot kérem vásároltasson Kd, de nem pápista apothekában (Révay E. 409). Az mely leányt az atyja, avagy anyja hire nélkül adnak el, nem szent házasság s annyival inkább ha kálvinista pap esketi

össze (301). Szokott fogásokat el nem felejtván, az evangélikusok differálták most az ellenem való terminust abból az okból, hogy talán condescendálna causájok“ (Báthori Zsófia 332. Ez a legerősebb hang!) — Ezeken kívül van még egy-két hivatkozás, ilyen formán: „Jó pápista, nagy nemzetség (a völegény). Hogy az római szabadságot tudtára adtam, hitében is megtéréssel biztattam“ (Csáky 291); de ezek alig számíthatók egyébként egyszerű értesítésnél, melybe a vallás szava is beleszól.

Ennyi csupán az, a mit találtam annyi tárgy között.

A tárgyak elmondása után a levélíró a szokásos módon rekeszti be levelét. Igen ritka az olyan eset, mint a minőt Nyári Krisztina levelében találunk (59): „Ezt akarám te Kdnek megírnom“. Az ilyen zárósort helyett gyakoribb a rokonoknak, ismerősöknek való üdvözlöt-küldés („én szómmal köszönen“), mely után nyomban az áldás, szerencsekívánás ismétlése s a datum következik. Ez többnyire latin; ha magyar, régi magyaros számításon alapul („Datum ex Cheite 25 octobr. 1567 és Ez levél költ Alsó-Lindváról karácson hónap 2 napján ennyi esztendőben: 1563“ 67, 65). Végül az aláírás, rendesen külön sorban.

Ha van szükség rá, utóirat következik. Ez is eltér a mai szokástól: sem megszólítás, sem aláírás nincs benne. Külömben minderre példatárt ad a következő fejezet.

KÜLÖMBÖZŐ LEVÉLFORMÁK.

Hogy az előbbi fejezetekben említett nyelvi és stílusbeli sajátságokat, az itt-ott példáknak fölhozott idézeteket bizonyos tekintetben érthetőbbé tegyem, hogy azokat mintegy összefűzött szövegben tüntessem föl, szükségesnek találtam néhány levélnek egész teljességében való közlését.

A mennyire lehetett, arra törekedtem, hogy rövid magvas leveleket válasszak ki ily példáknak, hogy pedig ismétlésbe ne essem, csoportosítottam a leveleket oly formán, hogy a tartalmuk szerint egybetartozókat kiválasztva, minden csoportból egy levelet föl vettem s néhány bizonyos tekintetben fontos és itt-ott eltérő

levelet csak a lap száma, az író, esetleg a benne előforduló adat kíséretében említék.

Megjegyzem, hogy az alábbi csoport nevek nem azt jelentik, hogy a levél kizárólag csak azzal foglalkozik. Ilyen levelet, a mi csak egy tárgyról szól elejétől végig, alig lehetne egy párat összeszedni, s azt is csak a legjelentéktelenebbeket. A név tehát csak annyit jelent, hogy a levél nagy részét az foglalja el, íróját főleg az indította írásra.

Ilyen csoportok a következők :

1. Üdvözlő, köszöntő levelek.
2. Értesítő levelek.
3. Segélyt, pénzt, tanácsot stb. kérő levelek.
4. Köszönet, tanács, szolgálatkészség jelző levelek.
5. Feddő, veszekedő, vitatkozó levél.
6. Nyílt levél.
7. Halottas meghívó.
8. Házassági meghívó.
9. Egyéb iratok (memoriale, lajstrom, nyugtató, számadás).

Érdekes tudnunk, hogy a 499 darab között csak egyetlen egy levél sincs, mit szerelmes fiatal nő (lány, özvegyasszony) írt volna kedvesének. Van ugyan szerelmes levél; de ezeket férjének írta a nő s a megszólító szavakon kívül csak itt-ott van bennük igazi, szerelmesre valló sor, különben pedig az értesítő levelek sorába tartoznak nagyobb részt.

Mi lehet ennek az oka? Hogy a gyűjtő szándékosan hagyta volna ki ezeket, alig hihető. Valószínűbb, hogy azokban a levél-tárakban és leveles ládákban, melyekből a könyv anyaga került, egy se volt található. S ennek oka ismét a kor társadalmi életében és erkölcstanában keresendő. Irni bizonynyal írtak egymásnak a szerelmes párok, ha még olyan kicsi levélkét is, nemcsak egyszer. De az ilyes levelezés egyáltalán nem volt szokásban. Azt tartották, — a kor szigorú valláserkölcsei nézete folytán —, hogy a nőnek jó hírve koczkáztatása nélkül ilyet tenni nem lehet. Másrészt meg a szerelmesek gyakrabban is találkozhattak és élőszóval elmondhatták azt, a mit levélre kellett volna bizniok s a mit aztán az egész világ is olvashatott volna (vö. levélküldés). Posta — mai formájában — még nem volt s így maga a vőlegény gyakran könnyebb szerrel juthatott menyasszonya közelébe, mint levele. S ha mégis szükség volt a levélváltásra s a levél el is jutott rendeltetése helyére, a címzett aligha tette családi erekljei közé, hanem megtartotta magánál, míg egy kis foszlányában tartott.

Mindezt nem mondhatom biztos alapon; de valószínű e föltevés. Az itt elősorolt levelek említést tesznek ugyan arról, hogy éltek a főrangú lányok; de arról nincs szó se hol, hogy valakit levelezésért feddenének. Külömben erre úgy se igen volt szükség, mert a lányok többnyire apáczák klastromában, vagy öreg úri asszonyoknál nőttek föl (a magánosan élő kisasszonyt megszólták, l. 198.), kik idejekorán intézkedtek a levél megsemmisítéséről.

Visszatérve már most magukra a levelekre, még a következő eljárást láttam helyén valónak: a szöveg összefüggése kedvéért mindenféle hivatkozást, megjegyzést kerültem magukban a levelekbeni Az itt-ott látható számok a jegyzetekre utalnak, melyeket a levelek végén állítottam össze.

S most lássunk minden csoportból egy mutatványt, melyet a Deák olvasás módjával, az idézett könyvből betűről-betűre vetttem át.

a) ÜDVÖZLŐ LEVELEK.

1564. Zrinyi Kata, Bakics Annának.

Ngs és énnékem szerelmes én édes bizodalmas asszonyom, örökké való szolgálatomat ajánlom te Kdnek, mint szerelmes én édes asszonyomnak kívánom az te Kdnek jó egészségét hallanom mind az te Kd szerelmes urával egyetemben én es hála legyen az úr Istennek jó egészségben vagyok, mind az én szerelmes urammal¹ egyetemben. Továbbá szerelmes én édes bizodalmas asszonyom te Kdnek küldem² egy alávalót szaladiát³ te Kdet kérem, mint szerelmes én édes bizalmas asszonyomat, hogy te Kd vegye jó néven és te Kd énnékem parancsoljon, én miben tudok mindenben szíveim szerint szolgállok te Kdnek, mint szerelmes én édes asszonyomnak. Továbbá te Kdnek ajánlom szolgálatomat. Az úr Isten tartson⁴ meg te Kdet sok jó esztendeig, s mind az te Kd szerelmes urával⁵ egyetemben. Ez levél költ Letavan jul. 13. 1564.

Az te Kdnek szolgáló leánya

Zrinyi Kata.

U. i. Továbbá te Kdet kérem mint szerelmes én édes asszonyomat, hogy te Kd mondja én szómmal⁶ János uramnén asszonyomnak és Ferenc uramnén asszonyomnak szolgálatomat, mint szerelmes bizodalmas asszonyomnak és ő keméket kérem parancsoljanak, én miben tudok, mindenben szolgállok ő keméknek.

[Kivül] Ngs Bakics Anna asszonynak az ngs Révay Mihály házastársa⁷, nekem szerelmes bizodalmas asszonyomnak adassék.

[Mint látjuk, a pontozás igen gyarló, mint általában minden levélben. Az udvariaskodás megtölti az egész levelet. Egyéb tekintetben is erősen nőre vall a stílus; az utóirat is csak amolyan udvarias toldalék.]

¹ Igy szokás említeni a férjet. ² Valószínűleg: küldtem. ³ Alávaló szaladiát = gyenge, hitvány, kis értékű sz. A szaladia, mint a Nysz. egyik idézete mutatja, valami becsinált hal lehetett. ⁴ Tegezés a Kd mellett, de az ⁵ magázva. ⁶ Általában így, e helyett: nevemben ⁷ házastársának; a rag illetően elmaradása ritka.

Az üdvözlő levelek általában udvarias hangon, terjengős stílusban vannak írva. Ilyen levelek még: 60., 88. alul, 94. lapokon levők.

b) ÉRTESITŐ LEVÉL.

1548. Révay Sofia gimesi Forgách Lászlóné, Gyulay Katának.

Köszönetemnek és szolgálatomnak utána, szerelmes asszonyom és néném, mi magunk felől ezt irhatom¹, hogy a király embere² benn vagyon Gyimesben, minekünk asszonyoknak és az leány gyermekeknek semmit nem adnak, hanem csak az Sigmond uram négy fiának és az én egy fiamnak. Továbbá király³ személyünk szerint tizenötöd napra felhivatott, hogy az mi igazságunk⁴ vagyon benne, hát felvigyük s igazságunkat mutassuk benne. Az ingó marhából megadják mind az mi személyünkre és mind az leányokra kiadja, baromból, buzából ezféle⁵ morhából.⁶ Ezt is irhatom Kdnek, hogy az kinél morhánk volna s elenyésztené avagy megtagadná ugyanazon hűtlenségben esnek⁷, az mibe mi vagyunk. Isten tartsa meg Kdet jó egészségben és minden jóvával⁸. Költ Gyimes várából szent János napján anno 1548.

Sophya Révay manupropria.

[Kivül] Ez levél adassék az én szerelmes asszonyomnak Gyulay Katarinának, az vitézlő Tharnócy Miklós⁹ házastársának, énnekem szerelmes asszonyomnak.

[Röviden, velősen tudatja, a mit tudatni akar. A terjengős udvariasság nem rontja stílusát; erről később bővebben. Magyarossága, a latinos igeidők dacára is föltűnő.] ¹ Egyenes, tiszta kapcsolat. ² Királyi biztos; máshol egyszerűen néven nevezve, mint Máriássy leveleiben. ³ Névelő nélkül; ebből is látszik a név-

előnek mutató névmás volta; manapság hibás az ilyen: „Elnök fölolvassa a határozatot“; de gyakori így: „Apám azt mondta, hogy bátyám ott volt“. ⁴ Jogunk; egyébként okmányra is értették. ⁵ Assimilatio nélkül; úgy is mondhatták. ⁶ ⁸ Zárt o-val, egyszer a-val is; az régiebb. ⁷ Talán es n é k; de lehet értelmi egyezés is. ⁹ Később ilyen esetben mindig ki van téve az uram; l. 294.: „ngs Révai Ferenc uram szerelmes házastársának.“

Az értesítő levelek sokféle tárgyuknál fogva különböző hangon és stílussal vannak írva; de legtöbb részük világos, szabatos kifejezéseket használ s különösen fontosabb dolgoknál igen finom megkülönböztetést mutat. Külömben röviden, velősen adják elő a tárgyat. Ilyenek még az 5. lapon Putnoky Afra levele, Bakics Annáé, Bornemisza A.-é stb.

c) KÉRŐ LEVÉL.

1611. Czobor Erzsébet Révay Péternek.

Szolgálatomat ajánlom Kdnek, mint sz. u. bátyámnak stb.

Szerelmes uram bátyám értettem Beniczky Imrétől, hogy az viceispán uram, otthon nem léte miatt az gyűlés elhaladott' azért szerelmes uram bátyám Kd azon legyen, hogy a gyűlést el ne halasszák, hanem meg légyen és végezzen kegyelmetek minden jót; mert ma is jött levelem az én sz. uramtól, mely levél 25 napján kelt ennek az hónapnak, s azt is írja benne, hogy az hajduság az Tisza mellől mind elment s csak az kívántatnék, hogy az vármegyéből való urak és nemesség, mentől hamarább lehet, uram mellé mennének, hogy kiszállhatna² az táborban, mint hogy az lengyel segítség is már határban³ vagyon és úgy, ha az idevalók is elmennek, s mind előlhátul elleuség volna, az hajduság mindjárt alább hagyna. Mert ha halogatják és el nem mennek, nem tudom kivel tudna kiszállani uram ő keme is, és ha úgy lészen országunknak veszedelme következik. Azért Kd is sz. u. b. meggondolván hazánknek javát és az én uram atyafiuságát, Kd is szóljon az vármegyében, hogy mennél hamarább lehet, elinduljanak, ha az országnak javát kívánják. Kd én szómmal asszonyomnak, ángyomnak ajánlja szolgálatomat. Ezzel az úr Istennek kegyelmes oltalmába ajánlom Kdet. Datum Biche 28 augusti anno 1611.

Kdnek szeretettel szolgál

Czobor Erzsébet.

(Külcim) Révay Péternek stb.

(A sok fajta kérő levél közül ezt választottam ki mint tárgyra, stilusra nézve legérdemesebbet. Had-kérő levélnek nevezhetnők. Valóságos szónoki mű — levélben; csupán egy tárgyról szól; de a tárgy előadása elég jellemző).

¹ Ma azt mondanák: elnapoltatott (wurde vertagt). ² Innen: táborba szállani. ³ A névelő elhagyása bizonyos tömötséget ad a stilusnak.

A kérő levelek hangja általán véve alázatos, stilusuk az udvariasság és hosszadalmasság bélyegét viseli. Azonban nem mindig. Igen rövid pl. a Kéry Fruzsina levele (6), az alázkodástól ment az 55. l. a Soós K.-é. Hosszadalmas, siró hangú levelek a Teleki Anna levelei. Ilyen fajta kérő levelek még: 83. l. Révay A.; 94. Révay E., 150. l. stb.

d) SZOLGÁLATKÉSZSÉG stb.

1667. Széchy Anna Mária, Balassa Juditnak.

Nemzetes, Ngos jóakaró asszony!¹

Vettem az Kd levelét, melyre. hogy későbbben adhatok választ megbocsásson, minthogy praefectusomhoz² kellett azon Kd levelét küldenem, közlésre avval haladott. Jóllehet édes asszonyom, kérdés lehetne felőle, tartozom-e evincálni³ Kdet vagy sem, az praetendált⁴ causában? mindazonáltal azt most én nem vizsgálván, mivel már evocáltattam⁵, vigyáztatok az nemes vármegye törvényszékére, s beküldvén bizonyos emberemet prorogátámmal⁶ az által továbbra fogom halasztani azon causát, s az iránt Kd háborgattatását, legalább az prorogátám esztendeje kiteléséig. Kivánván más lehetséges dologban is kedveskednem és szolgálnom Kdnek. Éltesse Isten Kdet szerencsésen. Murány 27 octobris anno 1667.

Kdnek szeretettel szolgál

Gr. Széchy Anna Mária mpr.

(Külcim) Nemzetes és Ngos Balassa Judith asszonynak, néhai tks, ngs. Kohári István uram stb. meghagyott özvegyének.

¹ Érdekes a személyrag elhagyása. ² Lessenyei Nagy Ferenczhez, ki nélkül jogi dologba nem fogott. ³ Törvény előtt védni; ez rendes záradéka volt a szerződéseknek. ⁴ Előhozott, említett, ⁵ Megidéztem. A megidézés formájáról többen irnak; a ,törvény

gyűlésen' megszólította a vádló az idézettet s feleletre vonta,
⁶ Itélet-halasztó-levél, mint a Műszótár mondja.

A szolgálatkészség, tanácsadás, köszönet stb. jelzése rendesen más tárgyakkal kapcsolatban szokott előfordulni; különösen az értesítő levelekben akadunk gyakran ezekre, s ennél fogva önállóan ritka. A hang ezekben is udvarias; de sokszor erősebb mégis. Különösen kedves a Csáki A. F. módja, mellyel öccsét, bátyját házasítani, egyiket-másikat 'elszerezni' akarja. Tanácsokat különösen Sigér Anna, Máriássy J. K. és Guthi Ország M. adnak gyermekeiknek, de ezeken kívül csaknem minden nevezetesebb írónál találkozunk ilyen adatokkal (L. Czobor E. 198).

e) FEDDŐ, VITATKOZÓ LEVÉL.

1668. Botka Kata Szvetenay Izsáknak.

Szolgálók Kdnek és Istentől minden jókat kívánok Kdnek megadatni.¹

Az Kd levelét nékem megadák, az melyből értettem, hogy Kd pénzt kér tőlem, nem szégyelli Kd, hogy pénzt kér tőlem, nem tudta mire, azt írja Kd, hogy én az atyafiaknak pénzzel tartozom; igen akarom tudni, mit adtak el és ha mit eladtak tartoznak kezembe adni, azt tartja Magyarország törvénye. Édes uram, Kd engem ne fenyegetsen, mert én bizony olyan embertől, mint maga, meg nem ijedek, ország törvényével pedig megkeresem, hogy jószágot adtatok el² és semmit nem adtatok kezembe s az pénzemet elköltötték³. Ha pedig én mivel tartoznám, ha kezembe adjátok az mit fogadtatok, avagy az mit eladtatok, bizony én is megadnám; de nem elég az, hogy pénzt kértek, semmit se adtok kezembe és semmit nem adtatok. Azért Kd engemet békével hagyjon, mód nélkül való írásaival, mert én bizony Kdtől semmit se félek, sőt bizony megkeresem Kdet az én pénzemet mi végre vette fel. Isten Kddel⁴. Datum Viennae die 5 junii 1668.

Kdnek becsülettel szolgál néhai tks és ngs Pogrányi János özvegye

Botka Kata.

(Kivül) Nms, nztes Szvetenay Izsák uramnak ő kemének adassék.

¹ Ez a latinos szerkezet, csak kevés írónál megy át magyaros formába a megadati elhagyásával. ² ³ Érdekes a tegezés és magázás váltakozása. ⁴ Haragos vagy intő, parancsoló levelek záradéka.

Az efajta levelek stilusa legtöbbször kuszált, a heves fölindulás, vagy a gunyos udvariaskodás kifejezéseivel telve. Hangjuk mindig erősebb, a tárgy természeténél fogva. Többek közt ilyen levelek: Bornemisza Annáé a 337. lapon, Révay Erzsébeté a 405. l. (a várigazítás elhanyagolása miatt). 195. Czobor E. 224. Lorántffy stb.

f) NYILT LEVÉL.

1628. *Pálffy Kata II. (263 l.)*

Nos comitissa Chatharina Pálffy de Erdőd Illimi cond. comitis Sigis. Forgách de Gymes alias Palatini Hung. et judicis Cumanorum etc. Relicta Vidua. Az közönséges jó egyességről és engedelmességről gondolkodván és jobbágyunknak is megmaradását tekintvén, ez levelünkben hagyjuk és parancsoljuk az mi rimaszombati jobbágyainknak közönségesen¹, hogy mindenekben esküdt bírājoknak engedelmességgel legyenek, és szófogadók legyenek, valamint az mi dolgainkat és az városnak közönséges megmaradását nézi² és egyességet az polgárságnak régi jó szokása szerint az város törvényjének azokban engedetlenek ne legyenek, hogy ha penig az ellen véténének és engedelmesek nem lennének: magunk is megbüntettetjük őket és az bírónak is szabadsága legyen a város szokása szerint megbírságotni őket és megbüntetni törvény szerint. Ebben megnevezett jobbágyink egyebet ne merjenek cselekedni. Data in arce nostra Galcien ultima mensis febr. Anno 1528.

Pálffy Katta.

¹ Együtt véve, összesen. ² Illeti.

A nyílt levelek, mint már említém, rendesen latinul kezdődnek és záródnak. Egész latin mondatok is fordulnak elő bennük. Stilusuk általán, mint ezé is, részletezéseivel hosszadalmas; de mindig világos. Két fajta nyílt levél van itt közölve: parancs és szerződés (magán-okirat). Emezekben nagyobb a részletezés és egyszerűbb, köznapiasabb a hang, amazokban rövidebbek a kifejezések s a „stilus curialis” az uralkodó.

g) HALOTTAS MEGHÍVÓ (PARTICÉDULA)

1610. *Palocsay Kristina Révay Péternek (209)*

Isteni imádságomat keseredett és siralmas szívből ajánlom Kdnek, mind az jelenvaló s mind az több következő esztendőkb. Istentől minden lelki s testi jókat kívánok. Engedte volna Isten, hogy Kdet nem ilyen keserűségemben, hanem örömdetes dologban kellett volna megtalálnom¹. De mivelhogy elvégzett bölcs tanácsából a szent Isten az én sz. u. az néhai boldog emlékezetű tks és ngs gróf Drugeth Homonnai Bálint uramnak ez árnyék világon való életének utolsó óráját ez mult ezerhatszázkilencz esztendőben, szent András havának nyolcadik napja után való éjelre végezte volt s éjféltájban hosszú betegsége után az örök boldogságban csendesén magához szólitotta². Kinek hideg testének böcsülettel való eltemetését, itt az ungvári szent egyházban régi jó hirű, nevű eleinek temető helyén maga hagyása szerint rendeltük a következő böjt elő hónap huszonnegyedik napján lenni. Kdet keseredett szívvel kérem, hogy az megirt következő böjtelő hónap huszonnegyedik napján nyolc órakor reggel Kd legyen jelen itt Ungváratt az több főurak és nemes népek között szerelmes uram testének ez utolsó tisztességén.

Mit én keserves özvegye isteni imádságommal kis árva urfia³ penig, Homonnai István, minden tehetségével egész életünkben Kdnek megigyekezőnk szolgálni. Tartsa meg az úr Isten Kdet sokáig jó egészségben. Datae in Arce Ungvár, 14 die januarii anno 1610.

Kdnek szolgál az néhai megnevezett gróf Drugeth Homonnai Bálint uramnak meghagyott keserves özvegye :

Palocsay Kristina.

P. S. Mikor immár ez levelet megirattam⁴ volna bizonyos okokért az temetést ad dominicam oculi azaz ez jövő márcziusnak 14 napjára halasztottuk. Azért Kdet kérem ez jövő márcziusnak 14 napján legyen itt Ungváratt az temetésen.

(Külcim) Révay Péternek stb.⁵

¹ A halottas meghívók rendes kezdő mondata, vö. 210. 1.

² A mondat csak a szakasz végén van befejezve. ³ Fia. ⁴ Több darabban másoltatta, a fogalmazás nőre vall. ⁵ Ismét stb., holott Palocsay K. neki csak ezt az egyet írta, az itt közlötték közül s azt is szomorú alkalommal, minek bizonyára a külső címzésben is lehetett nyoma.

A halottas meghívók általán mind ilyen stílusban vannak írva. Az író költői természete néhol jobban kiszínezi a halál fogalmát, néhol meg egészen egyszerű tudósítás és kérelem foglalja el helyét a páthosznak (69). De akár egyiket akár a másikat vesszük is, igaz érzelem, valódi szomorúság, a szívnek veszteségén érzett fájdalma alig olvasható ki egy-kettőből. Az ilyen levelek csinosabb példái (lap szerint): 86. Dersffy Orsolya, 93. Révay T. E. 160. Pálffy I. K. 211, 241, 395.

Meg kell még említenem az ilyen levélre szóló választ, a vigasztaló levelet, melynek hangja ugyanaz, mint emezeké: lassu, súlyos, méltóságra törekvő. Ilyenek a 246. és 192. lapon levők.

h) HÁZASSÁGI MEGHÍVÓ.

1658. Mérey Zsófia II. Terstyánszky Jánosnak.

Ajánlom Kdnek szolgálatomat, mint jóakaró komámuramnak, Isten minden szerencsés jókkal áldja meg Kmeteket.

Nemzetes Petko Boldizsár uram, Istennek törvénye és az anyaszentegyháznak régi dicséretes keresztyéni szokása szerint eljegyeztvén magának jövődöbeli örök házastársul Frauczimerim közül, nemzetes Sámbokréty Annát, az néhai nemzetes Sámbokréty Gáspár uram hajadon leányát, kit csaknem gyermekségétől fogvást magam mellett feltartottam¹, lakodalma szolgáltatását s böcsületes haza való adását rendeltem az következő martius havának 3-ik napján zedeczi házamban meglenni. Mely² hogy annyival becsületesebben lehessen meg, Kdet, mint jóakaró komám uramat szeretettel kérem, ne szánja ez iránt maga fáradságát, az felől megirt napon és helyen, komám asszounyal ő kmével sz. gyermekivel együtt, délután két órakor jelen lenni, és az nap vacsorán másnap pedig ebéden megmaradván, az megnevezett új házásoknak menyegzős lakodalmoknak solemnitasát becsületes maga jelenlétével felékesíteni. Abbeli Kd hozzám mutatandó fáradságos jóakarátát kedvesen vevén Kdtől, más dologban igyekezem Kdnek megszolgálnom. Választ várván Kdtől, kívánom Isten sokáig éltesse Kdet jó egészségben. Datum ex Zedecz die 14. febr. 1658.

Kdnek szeretettel szolgál az néhai nemzetes és vitézlő Petróczy Miklós uram meghagyott özvegye

Mérey Zsófia.

[Kivül] Az nemzetes és vitézlő Irsztianszky János uramnak, nekem jóakaró komám uramnak adassék.

¹ Neveltem föl. ² Latinizmus e. h. „s hogy ez”.

Ilyen házassági meghívót csak hármat találtam: ezen kívül még a 358. lapon [Mikes Kata két leányát adja férjhez] s a 84. lapon Bánffy Anna hívja Bakics Annát a lánya esküvőjére. Köcsöván Györgyné ír ugyan Bánffy Annának a lánya „eladásáról”, de inkább ígéretének teljesítésére kéri, mintsem hívja. Úgy látszik az ilyen meghívás ritka volt. A stilus itt is olyan, mint az előbbi kategóriánál, csak a hang élénkebb valamivel; különben így is elég ünnepies, bőbeszédű.

i) EGYÉB IRATOK.

Máriássy Johanna Kata jegyzése.

Uram¹. Ezüst edények vannak, ott vagyon egy zöld láda, de az ezüst mind egy zacskóban vagyon, melyet asszony² maga bepecsételte³ és az ládából való lajstromot Versegényi az asszonynak ő kemének adta. 3 mosdó medencze.

Nikletiusné asszonyom⁴: 12 pohár és ugyan más 12 aranyzott⁵; kanna aranyzott.

Szulyovini János 200 arany; tallér 100.

Simonidesné asszony: 700 arany, Egy tucat pohár, 6 aranyzott, 6 pedig ezüsten.⁶

Simonidesné 1000 rebus forint, egész forintos fehér pénz.

Gér. asszony: Patkosnénél vagyon fehér abrosz 1.

Szlankanénál az ifju asszony⁷.

Gér. Pál. Pokrócok. Medvebőrök.

Egy vörös iskatula bepecsételve.

Simonidesné asszony: feherített vászon.

Consignatum per me M. R. die 22. Martii 1710. dictante domina

Máriássy Johanna Kata.

¹ Nem tudni kinek szól: a leírónak-e, vagy annak, kinek kezébe fog kerülni. ² A leíró mondja, Máriássy J. K.-ról. ³ Tótos ige-használat. ⁴ Nála van t. i. ⁵ Aranyozott, ma szokatlan. ⁶ Ma: ezüstös. ⁷ Talán titkos jelzés, Gerhardnéra vonatkozva.

Ebbe a csoportba vettem föl minden fajta olyan iratot, mely nem egyenesen személyhez szól; ide tartoznak tehát a szüksézáví,

szaggatott gondolattal irt jegyzékek [Révay II. E. 426.] a M. J. K. Memoriáléja, a legérdekesebb iratforma: levél, lajstrom alakjában, tele a leghomályosabb célzásokkal és tudósításokkal. Továbbá a 461. lapon a Teleki Anna „punctumai”. Végül a Domik Anna nyugtatója, s a Berzevici Anna nyílt levele, melynek elő-része ugyan nem tartozik ide; de a folytatása, ez az éles, bár nyugodt hangon szóló vád, mint korfestő nyilatkozat ide tartozik.

A LEVELEK BELSŐ ÉRTÉKE.

(SZABATOSSÁG, VILÁGOSSÁG.)

Ila a Stilisztika szabályai szerint rendeztem volna munkám anyagát, tulajdonképen ezzel a fejezettel kezdődnék csak a volta-kép való értekezés. Ámde nekem a szabatosság és világosság részletes tárgyalásán kívül fontosnak látszott sok külső, a stilus értékére nézve szinte közönyös adat említése, minthogy munkám nem esztetikai, hanem nyelvészeti szempontból vizsgálja e levelek stilusát; a nyelvészre nézve pedig sokszor érdekesebb a mondat és a szó, mint a tropus, figura és más egyéb stilisztikai fogás.

Azért itt nem is tárgyalom bővebben hányféle s milyen metaphorák, metonymiák, hasonlatok. synekdochék stb. fordulnak elő, minthogy ezek egy része állandó minden levélben, más része meg, mint a költői stilus saját-sága, egészen, vagy részben hiányzik belőlük, hanem egyszerűen arról számolok be, mennyire tudtak e levelek írói gondolatuknak, a közlendő értesítéseknek, parancsoknak, híreknek kifejezést adni.

Beöthy mondja (az említett helyen), hogy főrangu úrnőinket, kiktől e levelek származnak, udvari káplánok, deákok tették az irodalom részeseivé, s „köztük a fogékonyság az életnek a fensőbb érdekei és gyönyörei iránt ép oly általános volt, mint a buzgóság. Pártfogásban vetekednek férjükkel”. Ebből következik, hogy műveltségük, tudományuk a kor színvonalán állott s hogy nem csupán „betüket vetni” hanem „írni” is tudott legnagyobb

részük. Természetesen ennek foka aztán attól függött, ki milyen lélekkel, tehetséggel volt megáldva, s kiktől tanulta az írás művészetét.

Több ízben említettem már, hogy műveltségük latin alapon nyugodott. Sokan, ugylátszik, bővebben is ismerték a római latin irodalmat. Erre enged következtetni Máriássy J. K. intése: Plati S. itt vagyon; nektek az Lengyelországot és Danckát javalja, onnét lehetne Ketzer S. irni és többinek a mit akarnátok. Bővebben e felől, ha még nem fordul jobbra az idő vagy irunk, vagy szólnunk. Quid quid agas prudenter agis et respice finem“ (381. — kicsit bakog az idézet: fölcserélte az igealakokat; lehet csak véletlenül s nem tudatlanságból; de így is nőre vall).

E mellett a hazai dolgokba, jogba és politikába s más tudományos és gyakorlati ismeretek titkaiba is be voltak avatva; némelyik levélből a jogtudós, gazda, publicista ismeretei szólnak hozzánk. Máshol meg egy világosan látó politikus nyilatkozatai tesznek meglepő hatást az olvasóra. (Ilyenek a Czobor Erzsébet, Széchy Anna levelei.)

Röviden szólva, azt, a mit tudtak, a legtöbbször le is tudták irni, ki is tudták fejezni. A hol a latinság jármától megtudja magát szabadítani az író, legtöbbször tisztán folyó, szabatos stílussal találkozunk. Csakhogy ez nem mindig sikerül. Különösen nehezen indul a bevezetés. Alig van egy-két író, a ki a sablonos levél igáját le tudja rázni a bekezdésben. Szinte hozzá vannak nőve ahoz a már említett szokáshoz, hogy minden levélben sorra tudakozódnak minden rokonnak, ismerősnek egészsége felől, s hasonlóképpen elmondják a magukét is

Nem azt mondom ezzel, hogy az ilyen értesítések és kérdézősködések rontják a stílust. Erre szükség volt. Csakhogy igen hosszadalmasan estek át rajta. A mit Máriássy J. Kata e két szóval mond el: „gyerekek egészségesek“ (379), azt legtöbbször ilyen hosszú formában találjuk: „Simon legyen hála az úr Istennek, jól vagyon, az többi is, legyen hála az úr Istennek, jól vannak én pedig napról-napra mind nehezebben vagyok“ (68).

Az udvariaskodás különben is szép, s a korra nézve érdekes, jellemző tulajdonság e levelekben; de szörnyen nehézkessé teszi az írást. Csak egyet említek a sok közül: a Kéry Frusina levélét, hol 6 sorban 7-szer fordul elő a *Ngd. A Kd, uram, asszonyom* szóról nem is szólók. Némelyik levél úgy tele van tömve velük, hogy egyebet alig lát az ember.

A gondolatok egymás közötti kapcsolódása éppen nem nagy erenye e leveleknek. Nagyon kevesen tudják úgy összefűzni gondolataikat, hogy ezekből egy mozaikszerű kép legyen. A kezdő sorokat rendesen igen gyenge gondolat-kapocs fűzi a levél belső tartalmához. Legtöbbször a *továbbá* szó magában állva fejezi ki az átmenetet, mint azt különösen a Somogyi Györgyné Margit asszony levelében látjuk: „Köszönetemet és szolgálatomat írom te Kdnek, mint jó uramnak. Továbbá kérvén te Kdet az Istenért, hogy rám ne neheztelj, hogy pénzt nem adok“ (23).

Később azomban mindinkább javul a stilus e tekintetben s már előbb is forduluak elő levelek, melyekben a megszólítást egyenesen maga a tárgyközlés követi, mint Bakics Anna leveleiben is, melyet Mátyás deáknak írt. Így pl. a 35. lapon rövid üdvözlés után rátér a levél igazi tárgyaira. De legszebb e tekintetben a Széchy Anna Mária stilusa, ki pl. a 252. lapon így ír: „Édes komám uram! Tegnap délután vettem Kd levelét, kiből írja“ stb. Továbbá a Csáky A. Franciskáé, ki ugyan megtartja az állandó kezdő formát; de azonnal rátér a közlendőkre.

Egy másik nagy hibája a leveleknek a vallásosság túlságos nyilatkozataiban rejlik. Mély, igazi vallásos érzés, isten iránti föltétlen bizalom, kegyelmébe vetett erős hit szól e levelekből. S én ezt nem is kárhoztatom, sőt bizonyos tekintetben szépnek, helyén valónak tartom. Csakhogy ez a vallásosság aztán sokszor nem csupán magát a levelet, hanem egyes mondatait is háromnegyed részben foglalja le. Ugyanaz a kifejezés ötször-hatszor is előfordul ugyanegy levélben, gyakran még egész rövidben is. Különösen föltűnők e tekintetben Sigér Anna, Máriássy J. K. és Révay Borbála levelei. Ez utóbbinak íme egy egészen rövid levele: „Szolgálatom után szerelmes öcsém uram kívánom Kdnek Istentől minden javait megadatva lenni, hogy Kdet Isten egészségben hozta meg az táborból, nagy örömmel hallottam, mi es Istennek hálá mind urammal egyotemben jó egészségben vagyunk. Továbbá sz. u. öcsém Kddel énnekem ugyan sok beszédem vagyon, azért kérem Kdet, hogy holnap jó idején jöjjen által Kd hozzánk, örömet látjuk Kdet. Isten tartsa meg Kdet minden javaival.“ (Datum, aláírás.)

A befejezés rendesen külön álló rész, mint előbb láttuk, s a levelek belső tartalmával csak igen kevés vonatkozásban áll. Legérdekesebbek e tekintetben a pusztán udvariaskodó levelek, melyekben — 1—2 sor kivételével — csupán bevezetés és befejezés látható, a nélkül, hogy egyik a másikat kiegészítené.

Ezek az általános hibákon kívül, melyek csaknem minden levélírónál megtalálhatók, vannak még olyanok is, melyeket vagy az író heves felindultsága, vagy éppen bőbeszédűsége magyaráz meg. Ilyenek: a stilus pongyolasága, különösen a hosszú, körmondatos szerkezetben, mit még gyakorlottabb íróknál is megtalálunk. Az ilyen mondatokban rendszerint sok a *-ván, -vén* végű határozó igenév s a főlvelt alany vagy állítmány egészen más értelmű szóhoz kapcsolódik, mint a mihez tartozik. Ilyen mondatok pl.: „De egyébnek nem arányzom, hanem az nagy rekkenő hév idő. Az én mostani írásom Kdnek, melyben kérem Kdet, mint szerelmes fiam uramat, hogy Kd az én sz. leányom assz. kiváltképen az nyers víz italtól tiltsa Kd“ (155). I. még 209. lap közepén, 315. l. alján. Továbbá még 327. l. közepén, s a 329. lapon: „Kérem azért szeretettel Kdet, Kd parancsoljon deákinak írják megtanálják késsen szolgálaim Segesvárott; noha úgy tudom, vagyon körülöttem plenipotentiája Kólya uramnak, ha feltalálhatnám; Kd előtt való prókator vallásom úgy emlékszem rá pünkösöd után 5 héttel volt.“ De legmesszebb megy e tekintetben Gyöngyösi Rozália (390), ki nek levelét igazán csak az apja érthette meg jól.

Azomban mind e hibák elősorolásával nem azt akartam mondani, hogy e levelek írói egytől-egyig mind így irnak. Sőt ellenkezőleg a legtöbbször s a legtöbben szép, világos, tiszta gondolkodkozás móddal és a tárgyaknak pontos, helyes rendben való előadásával írják levelüket. Némelyiknek a stilusa egészen költői lélekre vall, másoknál meg (l. Czobor idézett levelét) erős szónoki tehetség nyilvánul.

A világosság rovására ezek rendesen csak akkor használnak homályos, érthetetlen, kúszált kifejezéseket, ha azzal egyenes céljuk van. Abban a korban a nők nem egyszer titkos kémiszolgálatokat teljesítettek; férjeiket, rokonaikat titkon értesítették a közelgő veszélyről vagy a várható segítségről. Különösen I. Pálffy Kata, Lorántffy Zs., Széchy A. M., Máriássy J. K., Barkóczi Krisztina levelei érdekesek e tekintetben.

Ilyenkor aztán nem a rendetlen gondolkodzás, nem az írás művészetének nem ismerése, nem a nőies pongyolaság iratja velük a homályos értelmű, titkos vonatkozású mondatokat, hanem egyesen a jól megfontolt, világosan látott politikai s egyéb magán viszonyok. Csak egy pár helyet idézek az ilyen szándékosan rejtett értelmű levelekből, melyekben a sorok közt több van elmondva, mint a sorokban s az olvasó mégis tisztán megérthette, mit akar

az író; mitől óvja, mire figyelmezteti, mit akar tőle. Ilyenek: „Azt is bánom, hogy idejött volt hozzám; nem emberség tudó“ 119. (159. l. fölül). „Megmondhatatlan károkat cselekesznek és oly istentelenségeket, kiket levelemben nem illik megírnom Kdnek“ 181. (Ilyen a Wesselényi A. levele szinte egészen a 214. lapon.) „A ki irta Kteknek szivesen akarná s kívánná látni jövőendő szerdán, parochiabeli pajtában az radványi templomnál“ 375.

A fönnebb elmondottak bizonyításaképen szükségesnek tartom, hogy itt néhány kiválóbb levélíró-t különösebben is említsek. Az itt-ott elszórtan említett adatok nem pótolják azt a képet, melyet így, különválasztás által kapunk.

Könnyebbség kedvéért időrendben veszem őket, elősorolva stilusuk kiválóbb egyéni tulajdonságait.

Ít különösebben két szempont ad irányt arra nézve, hogy kit említsek; hány levele van e kötetben az írónak, vagy miről ir. A második fontos főleg azért, mert egy-két levélből nem mindig lehet megítélni az illető stilusát; ilyen esetben az dönt, miről ir, érdemes-e a megemlítésre, vagy csupán az udvariaskodók nagy csapatába tartozik. A második esetben könnyebb a bírálát, mert 10—12 levél bármiről szól is, elegendő anyagot nyújt annak kiismerésére, hogy szokta valaki s nem csak hogy tudja kifejezni gondolatait. E két szemponton kívül figyelembe vettem a kort is, minthogy az egykoruak csaknem egyezően irnak, s e tekintetben így osztottam föl e levelek íróit: 1515—1560 Bakics Annáig. 1560—1600 Révay I. Erzsébetig. 1600—1662 Bánffy Zsuzsannáig, s onnan a Rákóczy kóráig.

Az első, kit e helyen említenem kell Révay Zsófia, kinek itt közölt négy levele 3 különböző személyhez van intézve. Elég ügyesen, világosan tudja elmondani kinek-kinek a magáét: az első két levél értesítés, a 3. közbenjárás, a 4. kérelem. Megszólító formája a szolgálat ajánlás; a 4-ben elmarad. Záró sora: „Isten taresa“, aláírása latin; keltezés: 2 magyar, 2 latin. Nyelve régies. Hangja udvarias, komoly; főgondja a jószág és gyermekei, ezekről gondoskodik hol panaszkodva, hol kérve.

Jóval gyakorlottabb író Paxy Anna, ngos Révay Ferencz uram házastársa, a mint magát nevezi. Itt közölt 12 levele közül 6 férjének szóló értesítés, 1 fiának, Pestyén Andrásnak irt intés, a többi Révay Jánosnak és Mihálynak (mostoha fiának) szól. Pestyén Andrást tegezi, a többit Kdnek szólítja. Urának rendesen így kezdi: „szolgálatomnak utánna sz. uram“, fiainak pedig: „kő-

szönetemnek utánna sz. (vagy: jó) fiam“. Férjének házastársa, még fiaival szemben is. Nyelvén erősen érzik a latin hatás, főleg az igei alakokban. Kedvelt szava a *bizony*, mikor valamit erősen állít; így: „bizony ezen megtanulok, hogy soha efféle dologba nem avatkozom“ (10); s az *im* közlések kezdetén. Külömben, mint az előbbié, régies, teljesebb alakokat mutat; kiválóan népies. Stilusa néhol nagyon is tömött, mint az 1. levélben, máshol meg, mint az utolsóban, szófölséggel küzd. Hangja általán komoly; mint Deák mondja róla, „eszes, okos nyilatkozatai“ a gazdálkodás, házi teendők körére szorítkoznak.

Ebből a korból legkiválóbb író, legügyesebb stilszta Révai Mihályné Bakics Anna. Egyike a legszorgalmasabb levélíróknak. Levelei közül itt 29 van közölve egészen, négynek csak a tartalma. Ezek nagy részét férjének, Révay Mihálynak (7) és Mátyás diáknak (Tóthprónai Mátyásnak 16) írta Deák, kedélyes és okos nőnek mondja (25. l. jegyz.), s valóban az is. Okosságát legjobban jellemzik a Mátyás diáknak írt levelei, melyekben nemcsak a családi életnek, hanem a köz- és politikai ügyeknek is, öntudatlanul, hű képét festi. Nagyobb jártasságot, ügyességet nála talán csak Czobor Erzsébet és Széchy Mária mutat a hivatalos ügyek áttekintésében. Stilusára nézve érdekes (az utóiraton kívül), hogy magát férje leányának, atyjafiának nevezi; Mátyás diáknak írva azonban mindig családi nevét használja. A megszólításban Mátyás diáknak „köszönetét“ írja, a többinek (anyósa, sógora) szolgálatát ajánlja. Nyelve erővel teljes, tiszta; gondolatait azonban nem mindig tudja (vagy tán nem is akarja) világosan kifejezni. L. Erre a 37. és 51. l. kezdődő levelét. Bővebben szólnom róla itt nincs helyén.

Ebből a korból érdekes még a Zrinyi Kata férjének írt levele, melyek a női gondoskodó szerelemnek nyilatkozataival vannak tele. Csupán egy mondatát idézem példaképen: „Továbbá szerelmes szivem én édes uram, Kdet kérem, hogy ha Kd ongem szeret, ne késsék Kd ott, hanem siessen Kd haza“ 68. Aláírása: „Az Kd szolgáló leánya és társa Zrinyi Katta“.

Ezzel ellentétben a szerető édes anya gondja, tanácsai, aggodalma és reménye szól a Sigér Anna leveleiből, melyeket fiának, Máriássy Andrásnak írt. E hat levél, nem gúnyolódva mondom, prédikáció számba is elmehetne; mély, igazi vallásosság, az anyai szeretet gyöngéd gondoskodása, a világi gyönyöröknek, hiúságoknak elítélése s a szelíd, józan életre való intés, buzdítás:

ezek adják meg e levelek stílusának komoly, ájtatos, nyugodt színezetét. Nyelve is ilyen: a bibliák erős, tiszta nyelve, régies, teljesebb alakokkal, s a latinnyelv hatásának az igeidők használatán kívül alig egy-két nyomával. Legerősebben őz ő (de csak az első levél mutatja ezt). Megszólító formája a köszönetírás, aláírása: „Az te anyád Sygher Anna”.

Révay I. Erzsébet már az újabb kor gyermeke (1596—1622). Leveleit Révay Ferencznek és Péternek, bátyjának írta. Ha ugyan nincs tévedés a közlésben, érdekes nála az átmenet a *Kdról* a *Ngdra*. Nyelve még ment az erősebb latin és idegen hatástól; bár másként nem valami kiváló író. Tárgyai: panaszok és tudósítások apróbb dolgokról.

Vele egyidőben élt bár, mégis sokban kiválóbb Forgách Mária. 44 levele van itt közölve, melyeket urának (Révay Péternek), öccsének (Zsuzsánnának), sógorának és anyósának írt. Férjéhez intézett leveleinek nagy részében „az malackai gonosz asszony-állat” iránti gyűlöletének ad erős kifejezést. Nem tudom ki volt ez; de a hang, melyen róla ír, azt látszik mondani, hogy valami gaz rágalmazója volt. Ezen kívül családi tudósításokat ír. Hangja mind ebben, mind az öccsének és anyósának írt levelekben nőiesen gyöngéd, udvarias. Sógorával, Ferencsel sajátos hangon levelez. Hol nagyon is komoly (123), hol meg bohókásan tréfás, mint a 130. lapon, hol így fejezi be levelét: „Az ki most itt farsangol, sietál jár, nemkülömben nyargal, mint az éjjel járó madár. Kd szolgáló ánya F. M.” Ez, úgy látszik idézet valamely, ma ismeretlen versből; különben igen jól hangzik. — Forgách Mária nyelve különben is zengő, csinos, magyaros fordulatokkal, szó-lásokkal teljes. Előadása tiszta, világos; hangja hol szomorú, hol kitörően heves, mikor a rágalmazót említi; máskor rendesen nyugodt, bár élénk gondolkozása gyakran önkénytelenül is nyilvánul. Csáki Anna Franciskával és Széchy Máriával ő adja meg e leveleknek vonzó, kellemes, vidám hangulatú hatását. E három magában véve is megérdemelné a stílusnak bővebb, részletekbe menő tanulmányát, mire most én — egyelőre — nem vállalkozhatom.

Mellőzve Forgách Ilonát, kinek 6 levele az előbbi író nyelvét, annak szellemessége, kedvessége és ereje nélkül, mutatja (külömben is egyszerű dolgokról írván), s Polthári Soós Kalárát, ki még a régibb kor emlékeit mutatja leveleiben, bár az idősebb nők vallásos színezetű, de mégis szellemes hangján ír, Illésházinéra, Pálffy Katára térek át.

Ő már latin, habár még kis részben is. Röviden szólva: a legnagyobb politikus e levelek írói közt. Barkóczy Krisztina, Lorántffy Zsuzsanna csak annyiban tesz túl rajta, hogy közletlenebbül hat a viszonyokra. Levelei legnagyobb részét 'bizodalmas komájának', Thurzó Györgynek írta. Ezeknek mindenike tiszta, világos nyelven írt — politikai értesítés, még pedig mindenütt a saját 'kicsiny itéletével' (163) bővítve, melyekben tanács, rábeszélés és lebeszélés egyaránt határozott formában nyilvánul.

A kiválók közül időrendben követi őt Czobor Erzsébet, ki- nek hadkérő levelét a példalevelek közt találjuk. Leveleit (számra 19-et) különböző rokonainak írja; kezdő sora állandóan a szolgálatajánlás; zárószorai és aláírása hol csak a viszonyjelzés és a név, hol a teljes cím s egyéb is. Tárgyai: közügyek a családi állapotok kapcsán. Nyelve: bőven rakva latin szókkal; de az eddigiekénél (F. M. kivételével) jóval magyarosabb, erősebb és kifejezőbb. Körmondatai tisztán folyók, rendezettek. Előadása nyugodt, néhol (193 fölül) költőies emelkedésű. Különösen szép levelei: 196 bátyjához; 198, Révay Zsófia kisasszonynak'.

A Telegdi Borbála leveleit itt csupán azért említem, mert mind a jelentéstan adataira, mind pedig az udvariasságra nézve egyike a legjelentősebbeknek. Nyelve ebben a korban csodálatosan tiszta még (bár egyes latin szavakat használ is); a mellett stilusa szabatos, ment minden cafrangtól, ismétlésektől, hosszadalmasságtól. Külömben (tán tárgyai miatt is: gazdaságról ír) nem valami szellemes, ügyes író. Inkább a komoly buzgóság, mint az írói hajlam látszik leveleiben.

És most — Wesselényi Annához jutottam. Itt közlött négy levele is elég anyagot adna ugyan a jellemzésre, de minthogy többi leveleiről maga Deák bővebben szólt a Nyr. I. k. 88. lapján, oda útasítom az olvasót.

A protestantizmus legnagyobb pártfogója is jelentékeny szerepet visz e levelek írói közt. Lorántffy Zsuzsanna leveleiben az ember alig tudja mit csodáljon inkább: a férje és családja iránti nagy, rajongó szeretetet-e vagy a közügyek iránti érdeklődését. Abban mint nő, ebben mint fejedelmné kiváló. A mi stilusát illeti, egyike a legügyesebb levélíróknak: hézagosság, ugrás, homályosság keresve is alig akad leveleiben. Ő nála csaknem tisztán láthatók a levél egyes részei s mégis — az általános hibákon kívül, miket fönnebb említettem — mindig ki tudja kerülni a pongyolaságot. Egyebekben ő is társa a többinek: férjének mindig 'szolgá latá

ajánlja', magyarul s magyarosan ír. Levelét minden egyes esetben másképp fejezi be, a mi nagy gyakorlottságnak a jele. Idegennek írt levele van itt 3; mindenik latin kezdetű és végű. Érdekes, hogy ez a nő, ki férjének olyan tiszta, kifejező magyar nyelven ír, idegennek írt levelében csak úgy szórja a latin szokat. Hja! ,stilus curialis', az más.

A Forgách Mária leányának, Révay Juditnak leveleiről csak röviden szólok. Meglátszik rajta a család műveltsége, anyjának írói creje. Bár legnagyobb részt közönséges, családi ügyekkel foglalkozó értesítéseket ír, előadása folyékony, kellemes. A hol meg éppen fiát beszél le a franciaországi utazásról, nemcsak hazafias, hanem költőies is (237. l. fölül). Nyelve már bőven mutatja az idegen hatást; de ad magyaros szólást is eleget. Érdekes a viszonyok jelzése: apja, anyja neki *Ngd*, testvére *Kd*, fia *Te*.

Széchy Anna Máriáról, a ,Murányi Venusról' ugyan bőven lenne alkalmam itt írni. Nem hiába énekelte meg Gyöngyösi, bizony megérdemelte. Hogy szép volt-e, azt innen nem mondhatom meg*; de hogy kedves, vonzó, hogy úgy mondjam, csábító volt, azt e levelek olvasója Gyöngyösi nélkül is elmondhatja. Sokan írtak már róla, leveleiről is; én hát csak futtában mondom el, mi kedves benne. Mindenekelőtt az a mód, mellyel a nádornét a magyar asszonnyal együtt tudja kifejezni. Uri nő, ki méltósággal tréfálódzik, udvariasan parancsol, mosolyogva veszekszik. 12 levele van itt, 7 személyhez intézve. Valamennyi közül legkedvesebb a 254. l. levő levele; legfontosabb az irodalomra az, melyben Babaluszkát Gyöngyösinék köti le. Elszórtan már említettem róla, hogy mindig ,gróf(né)', ki mást is teljes címén szokott szólítani vagy címezni. Levelei ugyan tömve vannak latin szókkal, szókapcsolatokkal, de a mellett olyan jóízű magyarság szól belőlük, annyi érdekes fordulat, annyi szólás van bennük, hogy az ember szinte feledi a ,méltóságos asszonyt' olvasása közben. Legtöbbet anyagi ügyeivel (adósságaival) bajlódik, melyeknek sehogy se tudja kivenni a ,visszáját', az összefüggését. Megszólító formája minden levélben más, csak lessenyei Nagy Ferencznek szokta rendesen ezt írni: „Édes komám uram!“ Befelező sora: szolgálat; csakhogy alantassanak ,becsülettel szolgál', a többinek ,szeretettel'.

Most pedig hadd szóljak néhány szót e levelek szerzői közt legragyogóbb tehetségű íróról, gróf Csáki Anna Franciska priori-

* Bebizonyított dolog, hogy nem volt az.

sáról. 12 itt közölt levele nem csak okmánytár, adathalom a külbömböző kutatóknak, hanem valóságos mulattató, érdekes olvasmány közönséges olvasónak is. Mennyi minden e tizenkét levélben! Nem ismerem az élete történetét; de leveleinek olvasása közben minduntalan a Beöthy, Ráskay Leája jut eszembe. Hogy írhat így egy apácza, ki egész életét négy fal közé zárva, imádságban, böjtölésben tölti? Hisz ezekben a levelekben egy világos értelemmel, örök víg kedvvel megáldott nő lelke nyilatkozik meg. Hiába próbálom meg rövid jellemzését, lehetetlen az egy pár sorban. Egy apácánál csodálatraméltó, tiszta, zengő, erővel teljes, hajlékony, játszi magyar nyelv, melyen csak a klastrom s nem a latin nyelv hatása érzik. Csapongó jókedv és mély vallásosság, szikrázó szellemesség és mélyreható komoly gondolkodás: ezek s még annyi más ellentétesnek látszó tulajdonság mind egyesül benne. Nagyobb költői erővel, képzelettel senki sem írja leveleit, mint ő, melyekben minden, de minden szóba jön: barátság, szerelem, házasság, klastrom; család és ország, barát és ellenség, gazdaság és isteni szolgálat. Leveleit egészen kellene leírnom, hogy példákkal igazoljam szavaimat; itt arra nincs hely s így be kell érnem e pár adattal; „Én szegény apácza lévén, imádságaimnál többet nem ajánlhatok az Istennek (269). Ha csak egy holnapig volna tisztviselő apácza, megesmerné, mennyi alkalmatosságom vagyom (271. Vadasnak írja) Nyugodjék meg abban kegyelmed, hogy az szenvedés koronáztatik és minden állapot kereszttel terheltetett. Ezeket írom az Kd könnyebbségére (273). Én immár most mindenről irtam, hanem istennek oltalmába ajánlom Kdet (275). Az temetés mint lőtt, irjon nekem Kd, kin noha testtel nem, de szívvel jelen voltam (276). Az minéműt küldött Kd (t. i. ruhát), bizony az főzők is szebbet viselnek nálunk (280. Női hiuság egy apácánál!). Nem kevés szenvedésben vagyok az füleim miatt, most nem beszélhetnék titkot Kddel (282). Irnak egymásnak, de mind izetlen (nincs ize, kellemessége), nem bosszú, de nem is annyira barátság, mint takargató szín (285). Ez kottón kívül ötven tallérnak vagyok még a komornyikja (286. Őrzője, birtokosa).“

Innen kezdve mind erősebb, tisztább, csiszoltabb a stílus, s csak elvétve akad egy-egy ósdias kifejezés, szerkezet s az is a „ritkább írású“ nőknél. Ezért nem is emlitem bővebben a Thurzó lányokat (Ilonát és Máriát), kik Czobor Erzsébet írásán tanultak, nem emlitem Kapi Évát, kiről máshol eleget mondtam, Lónyai Annát, kinek 3 levele hol igenis csinos, magyaros stílust, hol meg

össze-vissza kúszált szerkezetet mutat, hanem egyenesen rátérek Báthori Zsófián, a kath. reakció fő női harczosán át, kinek latinos, de erős, tiszta gondolkozást mutató leveleiről szintén volt előbb szó, Bornemisza Annára, az Apafy fejedelem feleségére.

Férjének irt levél csak egy van itt; de ez is elég, hogy lássuk belőle a részeges férj iránti szeretetet és aggodást, mely könyörgésképen óvja a roszt szokás folytatásától. Legtöbb levele Naláczi Istvánnak, komájának és udvarmesterének szól. Legtöbbször röviden, velősen ír; ámbár nem tudja követni Széchy Máriát, kinek sikerült lerázni magáról az udvariaskodó levélkezdés igáját. Ő inkább az aláírásban, a befejezésben kereste a rövidséget: „Tartsa Isten“ és „Minden jót kíván Bornemisza Anna“. Nyelvőre, stílusára nézve csupán a két adatot idézem: „Bizony dolog, hogy Kd mindenkor az dolognak súlyán ninesen itt“ és alább: „hiszen ha a keze fáj Kdnek, nem fáj az nyelve“. Azt hiszem ebből elég jól látszik a tiszta, erős kifejezés, a világos, rövid mondatok iránti szeretet.

Valamennyitől elüt a Kamuti Kata két levele. Megszólító formáját már idéztem, aláírását is. Itt csak röviden emlitem még. Fiának közönyös, csökönyös voltát hányja szemére, mikor minden családi vagyonukat pusztulni látja. Jellemző erre nézve ez a mondata: „Fiam, Serédy Benedek, meghalok én, de bizonnyal irom, az szemedet nem pillanthatod az törvénytől, nem kellek neked fiam“. S alább ismét: „Az Istenre kérlek, ha vad tigristől nines születésed, szánjad meg onnyi nyomorúságomat“ (346). S ilyen hangon van írva egész levele. Mindenütt erős, emelkedett. Az érzelmek heves kifejezésével akarja fiát tette birni. Sorra veszi a a szidást, kérést, fenyegetést. S mindezt tiszta, velős, magyaros nyelven írja.

A hátralevő 7 nevezetesebb levélíró a következő: Bossányi Judit, Mariássy J. K., Berzeviczi Anna, Károlyi Éva, Révay II. Erzsébet, Barkóczi Krisztina és Teleki Anna.

Máriássy Johanna Katának leveleiről már több ízben szoltam. 25 leveléből 11 Radvánszky Jánosnak szól, a többi — egy-két kivétellel — vejének és leányának (Gerhardéknak). Az ő családja jelentékeny részt vett a Rákóczi-féle fölkelésben, s ez adja manyarázatát, hogy az előbb oly nyílt, világos stílussal irt leveleket homályos értelmű, szaggatott gondolatokkal teljes levelek váltják föl. 1707-ig levelei (fiához) csak apróbb családi bajokkal, panasszal és kéréssel, meg tanácsadással foglalkoznak. Azontúl az ország

ügyi beleszövődnek a családba, sőt háttérbe szorítják ezeket. Mindenütt a gondos, szerető anya aggodalma, mély vallásosságtól áthatott intései szólnak az olvasóhoz. Nyelve sajátos: tótos tót szó nélkül, magyaros egy csomó latin szóval keverve. Néhány példát idézek belőle; „Most pedig kívánom, hogy az Isten e n g e d j e szerencsés utazást Kdnek (378). Gyerekek is, hálá Istennek egészségesek, hanem hogy a L á s z l ó n a k a f e j e c s k e kifakadt (368). Az úr istentől mindnyájatoknak minden jót kívánom (368). Ha instantiánk Cardinalis uram ő ominentiája comissiójára relegáltatik (366). Ezen penig nem kicsinig megütköztem, minthogy ő nagyságok ilyen kicsin dolgot n e m e l e n g e d t e k“ (363). Aláírása változó.

Révay Erzsébet leveleiben két dolog ragadja meg főképp az olvasót: mély keserőséggel telt panaszai férjének kicsapongó élete miatt és gyűlölete férjének ágyasa iránt, kit mind csak így címez: „Valamit kíván (t. i. ellenem) szivében az kurva, neki jusson (419). Nem tudja hamis kutya, hogy készebb volnék meghalni, hogy sem mint uram fattyaira és kurvájára nézni.“ Éppen e miatt stilusán mindig az elhanyagolt nő keserősége érzik: heves, kitörő bánat, szomorú, kétségbeesett lemondás. Ezeket azonban csak Radvánszky Jánosnak panaszolja el, más előtt nyugodt, szinte jókedvű. Radvánszkyt is mind arra kéri: „hogy én az urammal sokszor vissza voltam, senkinek ki ne mondja (410). Ezen levelemet kérem szakassza el, ne jusson más ember kezéhez“ (418). Nyelve a legnagyobb mértékű tót hatást mutatja. Külömben erre maga is mintegy utal a 245. lapon.

Barkóczy Krisztináról szólva először, mindig két más szerelmes asszony jut eszembe: Zrinyi Kata és Lorántffy Zsuzsanna. Férjének irt leveleiben a gyengéd, hű feleség szerelme nyilvánul: alig szólítja férjét másképp, mint „édesem, édes szivem, édes lelkem“. Leveleinak tárgyairól máshol volt szó. Stilusa világos, szabatos, tiszta. Annyi mindenféléről írva, gondolatai mégis rendezettek, mondatai rövidek, kerelkedek, s ha körmondatot használ is, azok mind apróbb, kikerekített mondatokból állanak (l. 441). Nyelve alig érezteti a latin hatást. Általán véve bár inkább okos, mint szellemes asszony, a legkiválóbb levélírók közé tartozik.

Megemlítve még Teleki Annának, Kemény János özvegyének siró hangú, panaszos leveleit, melyekben Radvánszky János pártfogását kéri, befejezem e már külömben is hosszúra nyúlt fejeczetet, mely egyenesen arra volt szánva, hogy e levelek kiválóbb íróit

rövid pár szóban jellemezzem. Sokat mondhattam volna még másokról is, még többet ezekről magukról, de azt hiszem így is eléggé kiemeltém a nevezetesebb tulajdonságokat. A mi általán e levelek stílusát illeti, arra nézve csak azt mondhatnám még, hogy több a jó, mint a rossz; a mi magát a nyelvet illeti, arról bővebben a következő fejezet szól.

IDEGEN NYELVEK HATÁSA.

(MAGYAROSSÁG.)

Bármennyire általános volt is a latin nyelv használata a köz- és magánéletben, bármennyire befészkelte is ez magát az országgyűléstől lefelé a konyháig mindenhová, még is azt kell mondanunk, hogy a család nyelve mindenkor a magyar maradt. És ez természetes is. A baráttól, paptól ugyan latin misét hallott a nép; de — azt úgy se értette; a hivatalos iratok, ítéletek többnyire latinul voltak írva; de — ehhez a köznépnek kevés köze volt. Így aztán a köznép nyelve érintetlen volt a latin nyelv mélyebb hatásától. A mire műveltség tekintetében szüksége volt, átvette már régebben (templom, oltár, mise; jus, fundamentom, historia stb.), a mit meg ujabbán belevontak a nyelvbe, nem értette, nem használta.

A főurak ugyan latinos műveltségben részesültek, némelyik igen is kivált a „deáki tudományban“, sőt még szindarabban is játszott mint Révai Imricsko („az mint értettem, frissen is viselte az comediában az Imricskó magát“ 238.), udvaruk azonban tisztán magyar volt még olyan vidékeken is, hol az idegen ajku nép jobban el volt terjedve. A „főszolgák“ alacsonyabb sorsu magyar nemes emberek voltak, a csolédség is vagy magyar volt, vagy elég jól tudott magyarul.

Elég az hozzá, a főuri nők környezete legtöbbször magyar volt. E korban különben is a vallási viták miatt nagyban erősödött a magyar nyelv. Így aztán a család nyelvének főtényezője, a nő, mindig megmaradt magyarnak még idegen ajku nép között is.

Az irodalmi nyelv még csak gyermekkorát élte. A helyesírás sem volt megállapodva (vö. Corpus Gramm.), annál kevésbbé az írói nyelv. Mindenki írt azon a nyelven, melyen beszélt s beszélte azt, melyet környezetétől sajátított el.

Ez adja magyarázatát a levelek sokszor sajátosan magyaros színezetének. A család maga magyarul beszélt, a családfő és tanácsosai latinul értekeztek, az alsóbb cselédség, az uradalmi nép sok helyütt tót vagy oláh vagy német stb. volt. S mindezek együttes hatása hűen tükröződik a levelek nyelvében.

Azon kívül, a mit már az előbbi fejezetekben elmondtam, még kell még említenem a következőket.

A mi a latin nyelvnek hatását illeti, már előbb is sokszor s bőven volt alkalom kimutatni az okokat, melyek a levelek latinos sajátosságait előidézték. Itt tehát csak magokat a különféle eseteket sorolom elő, melyekben a latin nyelvnek a magyarba való fokozatos bonyomulása világosan észlelhető..

A latin leveleknek s ezzel a latin levélkezdsnek, zárósrnak és keltezésnek tárgyalása máshol fordult elő. Jó ideig a hatás egyébben nem volt érezhető, mint az igealakoknak latinos használatában s egyes — a magyarban ki nem fejezhető — latin szavakban (pomagránát, prokátor stb.); azonban ez is, mindkettő annyira csekély, hogy pl. a Bakics A. leveleit magyarosság tekintetében oda lehetne állítani akármelyik ujabbkori író levelei mellé, sokban fölötte állnának amazok ezeknek.

Később azonban mind több-több latinosság keveredik a nyelvbe, főleg a kath. nőknél, kik közül egyik-másik (Czobor) csak diktálja a „deáknak“ levelét. Itt már nemcsak egyes szavak, latinos igealakok, hanem egész latinos mondatok is keverednek a nyelvbe, díszpéldáit mutatván az abban a korban mindinkább lábrakapó divatnak, a latin-magyar nyelvkeveréknek (l. Beöthy I. k. Rozsnyai Dávid). A Báthori Zsófia leveléből jegyeztem ki a következő remek mondatot (minthogy ő az ilyen stílus-szélsőség főképviseelője): „Munkács városában, a mely örökséget Beniczkynek konferáltunk, miben légyon annak is fundamentoma ez inclusákból vehet Kd lument, noha tályai plebános úr praetendálja jussát ahhoz; de nem látjuk helyesnek praesentioját“. S alább: „Az tokaji supplikánsaink is tályai örökségek végett instanciáját, miben legyen Kd érthette, mely örökségeket per defectum seminis apprehendalt fiscusunk igazságával regéczi udvarbiránk“ (331).

Ez a szokás körülbelül 1600. táján Pálffy I. Kata leveleiben

lép föl érezhetőbben; de még mindig igen kis mértékben. Legnagyobb fokát 1660. körül a Báthori Zsófia leveleiben éri el. (Talán ebben is a reactio nyilvánul: a lutheránusok magyarosan, ő latinosan. De ez csak ötlet!). Azontul mindvégig megmarad; de jóval kisebb mértékben s nem olyan keresettséggel.

A latin nyelv hatása az előbb említettek alapján tehát érezhető a szók és mondatrészletek átvételében, az igealakoknak és a mondatkötésnek latinos használatában. A szók használatában egyáltalán semmi szabály nem érezhető; különösen későbbi időben használnak derűre-borura minden szót, akár van a magyarban megfelelője, akár nincs; sokszor szinte még azt is kétségbe lehetne vonni, hogy a latinban meg volt-e, (nem az ókori latint értem, hanem a középkorit, a hol ugyis eléggé divatban volt a legfurcsább, hogy úgy mondjam, leglatintalanabb szók használata).

Mutatónak említek itt néhányat: immediate: közletlenül 347; reiterálni: ismételni 369; *n u a l i s* úr (nem tudom, mi az a *nualis*) 374; evincalni: kimenteni (385 s több helyütt); complanatiojára: kiegyenlítésére 293; dexteritas: jóság 416; tricesimator: harmincados; coramizálván: láttamozván 399; premoniálni: figyelmeztetni, condescendálna: csökkene (? 332.) és még sok más, mikre nem is figyelhettem.

Mondatrészletek is elég gyakran fordulnak elő, különösen hivatalos iratokban. A Báthori Zsófia idézett mondatain kívül álljanak még itt a következők: „sub poena calumniae et vinculo centum aureorum toties, quoties contra ventum fuerit desummendo (385). Gondolom facit illa summa (pénz) 374. Azon preceptumrul quitáljuk, assecuraljuk és immunissá tesszük sőt ha idő jártában de bonis per attactam familiam perceptis valaki molestálná“ (317).

Az igealakok latinos használatára nézve ismeretes, hogy pl. a szenvedő alak, néhol a föltételes mód használata még maig is nagyon el van terjedve. Természetes, hogy a codex másolók és Rozsnyai Dávidok korában még inkább hemzsegett tőlük a nyelv. Ilyen föltünőbb példák a következők: „Kérvén ő kemét, hogy jó alkalmatossággal Kdnek kezéhez iktatná (= iktassa) 134“. Az emberek kételkednek, hogy véghez menne (uo.) Kd írja, hogy meg írnám neki, hogy ne jőne (10); hogy a lovakat elküldeném (uo.) A miből kívántatik Kdnek szolgáljon“ (247) s több ilyen (26. 247. Révay).

A magyar igealakok és szolások se menekedtek meg teljesen e hatástól. Különösen az infinitivusnak jutott bőven belőle. Alig

van pl. egy-két író, a ki ne így kezdené levelét: „Istentől kívánom Kdnek minden testi és lelki jókat megadatni“ (150). Ilyen példák sűrűn kaphatók minden írónál: „Hallom te Kdet egészségben lenni (13). Tudod te ki légyen Gyulai“ (308). Ilyen egyenes latin hatásra vall a vonatkozó névmás használata ott, hol a magyar kapcsoló kötőszót használ, s az ilyen kapcsolatok a legnagyobb számban fordulnak itt elő.

A tót nyelv hatása különösen a fölvidékről való íróknál érezhető. Így Máriaassy J. Katánál, Forgách Máriaánál, a Thurzó és Révay családok asszonyainál.

Ez a hatás különösen a személy neveknek tótos kicsinyítésében (Imricsko, Anicsko stb.), a mondat szerkesztésben s a tárgyias és tárgyatlan igealakok fölcserélésében nyilvánul. Egyáltalán érdekes az ilyen tót-magyar gondolkozás. Ma is vannak sokan a tót vidékeken, kik nem érzik a nyelvükben nyilvánuló idegen hatást. Bár gyakran és szívesen beszélnek tótul, mégis jobban szeretik a magyar beszédet, s hazafias érzésük fölötté áll sok másnak. Ez az oka itt is annak, hogy pl. Révay II. E. így intézkedik halála esetére: „Krasnu Imre jól tudja csinálni magyar és tót verseket, kérem vele csináltassa tótul és magyarul“ 426.

A Máriaassy Johanna K. stilusának jellemzésénél idéztem néhány példát a tót hatás igazolására. Ezekből látszik, hogy leginkább a szórend az, mi ellen vétenek. A többi íróból vett példák ezek: „Kdet kérem, küldjön ide Kd emberét (397). Miért Isten ő szent felsége megáldja is Kdet (408). Dirigálván levelét Buocz Gáspárhoz, kit itten fogom hagyni (410). Kit arra magyarázom stb. (416). Bár inkább nemes leányt vette volna (416). Ugy volt már a balszememre, hogy már nem is felnyithatok“ (434).

A többi (német, oláh, rác, ruthén) nyelvek hatásáról csak következtetésképen szólhatok. A német nyelv akkoriban még igen kicsi hatást gyakorolt a magyarra. Vannak ugyan főuraink, a kik folyékonyan beszélnek németül, soknak felesége is német származású (l. Brandenburgi Kata aláírását, fönnebb); de nem lehet mondaní, hogy általán olyan bécsi izűek lettek voltak, mint később. Legalább erre enged következtetni Máriaassy J. K.-nak ez a pár szava: Öcsém Keczer Sándor uram jó német lévén, alkalmasint segíthet ezekben az állapotokban.

Magában a stilusban csak ugyanazt mondhatom, a mit a tót nyelvénél: a tárgyatlan igealak s egy pár mondatkötés mutatja a hatást. De hogy az oláh és német is külön hatottak, abból me-

rem következtetni, mert erdélyi és német vidékről való írók leveleiben is meg van némely jelenség, a mi a Máriássy J. Katáéban.

A török hódoltság emléke is megmaradt némely szóban: mufti, kapitihája, szandsákság nagyon is ismerős szók lehettek (253. lap).

Ez idegen hatások mellett is, határozottan azt kell mondanunk, hogy a levelek tősgyökeres magyarsággal vannak írva. Szinte hihetetlen, hogy épen azok használnak legtöbb magyaros formát, szólást és kifejezést (magyaros i z t, hogy úgy mondjam), kiknek különben tele van mindenféle hatással a nyelvük. Itt ismét Máriássy J. Katára hivatkozom, ki rendesen ilyenformán kezdi levelét: „Isten áldjon meg édes fiam!” (363). Tovább így kérdezősködik: „Kedves leányom s menyemasszony hogy s mint vannak, nem tudhatom“ (370). Sőt még Báthori Zsófiánál is, kinek pedig alig van mondata latin szó nélkül, rá lehet találni a magyaros gondolkodás nyomára. (De csakis a nyomára).

A családiasszinezetű levelek mind a legtisztábban mutatják, kinek mennyire rontotta meg nyelvét az idegen hatás. Ezért legszébb példái a magyaros kifejezésnek a Révay II. Erzsébet leveleiben, Csáky A. Fr.-nál, Kamuti Katánál és a Sigér Anna intéseiben találhatók.

Hogy azonban hosszas magyarázat helyett inkább példákat említsek, összeállítom a nevezetesebb szólások és közmondások jegyzékét, abban a sorrendben, a mint itt előfordulnak. Mind elősorolnom lehetetlen. A jobb levélíróknál tömegesen találjuk ezeket; sőt még a gyengébbek, egyszerübb, sablonosabb nyelven írók is akárhányszor használják, anélkül, hogy keresnék az ilyen szólásokat. Azért itt csupán a föltűnőbbeket említem, mint a tősgyökeres magyarosságnak bizonyítékait.

Választ tenni: felelni, feleletet, választ adni (1).

„Dolgaimra ő kigyelme gondot viselt, nem az én szolgálato mért, hanem az *uristent nézte*“ (1).

„A mit az úr megszerez, abból soha ki nem állok“: a mit az úr rendel, végez, attól el nem állok (7).

„Osztán Kd hozna *stannétot vagy mit*“ 13.

„Az szegény asszony ilyen hamar gondra maradt“: özvegységre maradt (16).

„Az uristen legyen Kdnek érotte“: fizesse meg (21).

„Egy jámbor adott 25 frtot, *azután élek*“: abból 23.

„Ujhelyi Kristófot beteggé tegyék“: betegnek jelentsék ki 26.

„Egy vitézzel megszállejtom házát Kdnek hamar való nap“ (ma így) egy fucskával megajándékozom Önt 26.

„Az úristen adja, hogy senkinek ne kellessék“ (használati utasítás az orvossághoz; ilyen van ma is sok) 29.

„Kd megbocsássa, hogy *Kdért semmi ujsággal nem örvendek*“ : semmi ujsággal nem szolgálhatok, s. ujságot nem írhatok (29).

„Vélem, hogy *ellenem kigyókövet forralnak*“ : fondorkodnak (42. L. erről Nyr. XXIII. 385).

„Ugy vagyon, hogy *kisebb az imcg a köntösnél*, annak pedig Kdnél vagyon az értelme“. Használó ehhez a köv. gömöri szólás : „Nagyobb apánk anyánknál“ = előbbvaló. Itt az anyáról és feleségről van szó. 56.

„Kdet szíve szerint akarná látni“ : nagyon óhajtja. 60.

„Kiről mikor ő kemével szemben leszek, jobban feddem“. 64.

„Most válik el a Kd atyafisága“ : most tűnik ki (84).

„Az Uristen Ngd házát kis öcsém asszony halálával bánattal szerette“ : látogatta meg (99).

„Lehetséges ez ideig hírével esett Ngdnak“ : tudomására jutott (99).

„Megértettem, hogy az Borkán rajta költ“ : Borka rajta vesztett (117).

„Immár annyi sok *fejünk füsti* és keserűségünk lett“ : annyi gondot, bűt okozott (127).

„Bizony még előtte lészen a nagy oltár“ : hátra van még a fekete leves, a legnagyobb akadály (127).

„Isten velünk senki nem lehet ellenünk.“ 128.

„Sem hire sem tanácsa benne“ : se nem tette, se nem tanácsolta (129).

„Az mint értom farkas torkában vannak“ : veszendőben (129).

„Az ki nyárban takar, télben azzal él“ (Idézi Forgách Zsuzsánna a 143. lapon).

„Minden ország, az ki meghasonlik ő magában el köll annak pusztulni, az mint Krisztus urunk mondja“ (Idézi Pálffy Kata I. 166).

„Sokszor végeztek Pozsonyban és osztán Prágában meg nem állották.“ 167, 168. Jellemző, elterjedt szólás.

„Liptóságot is úgy hagyták, mint egy megszedett szőlőt“ 167.

„Ki tudja mit gondolnának ismét az emberek és az utolsó gonoszabb lehetne az elsőnél“ (171. politikai célzás, Bocskay említésénél).

„A pápistaság alatt gondolja talám, hogy mind megbocsátják neki, ha még egyszer szent Jakabhoz megyen, de több kell ahoz annál“ (171).

„Tudja Kd, hogy mégis Isten után az emberi segítség szép dolog“ 177.

„Tudom, hogy az Kd levelének náluk helye lészen“ 181. Ma is: „Nincs helye a panasznak. Helye vón a pénznek“ (Gyulai).

„Ez édes bátyám uram nem vám, hanem nyilván való nagy hatalom szabad kereskedésekben.“

„Boldog ember pedig az olyan, a ki az embereknek nyelvektől a mennyire lehet magát megoltalmazhatja“ 198.

„Két ajtó közé nem akarom az ujjamat tenni“ 199.

„Ha magva nem szakadt az kőműveseknek, ugyan hozzá kezdetek (a kápolnához)“ 205.

„Az test egyebet nem kíván, hanem az ő anyját, a földet“ 210. Halottas levelekben állandó kifejezés.

„Látja Isten se testemnek se lelkemnek az jó (?) menyegzőre menetel nem kell“ 216.

„Nehéz szerelmes bátyám uram két urnak szolgálni“ 216.

„Mi haszna az más ember igazságát megvenni“ (224. jogát, perét).

„Az példabeszédben azt szokták mondani, hogy az *lött* dolognak nem köll tanács“ (236. = eső után köpenyeg).

„Az kik ezt neked tanácsolják, nem néznek tovább orroknál: nem gondolják jól meg. 236.

„Az én szerelmes uram a bűnnek zsoldját el nem kerülhetto: meghalt. Bibliai idézet. 241.

„Ugy látom édes komám uram, kiki magának, Isten mindnyájunknak, bizony keserves lehet keresztyén léleknek az híres jóakat“ 254.

„Ugyan rám forr az sok galiba néhány helyről“ 254.

„Félek az híres jóakat meg ne tréfáljon bennünket“ 255.

„Azonban az ilyen nyavalyáknak leghasznosb orvosságával az békesség (itt: és) tűréssel kötözzé Kd szübeli sebeit: tűrjön, várjon 256. Ma is használatos: „Tűröm füvet, szenvedem laput rakj rá.“

„Igen reá vonta most az halál az Chaki házra íjját“ 270.

„Tudom Kd főzte eddig elméjében: gondolkodott róla 270.

„Isten szabad mindnyájunkkal“ 272.

„Soha senki énfelölem nem tartja, hogy szemérmes koldus volnék“ (275. Chaki A. F. mondja, célozva erre: „szemérmes koldusnak üres tarisznája“).

„Próbált dolog, hogy az állapotok változási erkölcsöket választanak“ : tempora mutantur (283).

„Mindezek Kdnél nem tudomba maradjanak“. 285.

„Isten most neki magas hegyet mutatott, adott is“ : nagyra vitte, fölvitte a dolgát 286.

„Efféle dolog így jár: szabad kérni, szabad nem adni“ 289.

„Alig vonják az lepelt életekre valóval is“ : alig van mit enni. Célzás erre: „addig nyújtózzál“ stb. 291.

„Bizony igen kezd erőtlenedni az sok számú csütörtök“ : öregedik. A *csütörtököt* nem értem benne (293).

„Hiszem, minket sem akasztanak feljebb, mint másokat“ 301. Párja ez: „Nem esik alább a földnél.“

„Egy barátot nem adna rajta“ : nem sokra becsüli (302).

„Jobb itt, hogy sem mint ott az farkas kosztján lenni“ : koplalni 308.

„Isten rendelése előtt nincsen tanács“ 324.

„Nem is kell a földben szép“ (t. i. ruha) 324.

„Gróf úr sem esett lágyjára“ : fejelágyára 324.

„Nem kellene azt siketségre venni“ : szó nélkül hagyni (324).

„Az mint Vasadi beszéli, Kdnek is megvetették volt ágyát“ : áskálódtak ellene 336.

„Azoknak a szegény viskieknek immár egy néhány ízben valóban megesett“ 340.

„Én úgy meguntam Erdélyt, mint az dögöt“ 344.

„Pongrácz uramnak mond szolgálatomat, kérem *háló előtt ne fogjon halat*“ : medve bőrére inni. Sok van ilyen szólás (354).

„Többször ne vonassam magamat orromnál fogva“ 431.

„Oly szükséges, mint lutheranusnak az asszonyember“ 442.

„Csak úgy van most, mint mikor a vénasszony ifju legényhez megyen s a tánczra erőlteti magát“ 446.

„A citronokkal úgy járunk, mint Bertók a csíkkal“ 447. (Utánna vetve: míg idehozták is, több rothadt el száznál.)

„Elhittetem magammal, hogy csakis sülök, vagy van a félsz vagy nincs“ 450.

KÜLÖNÖSEBB NYELVI SAJÁTSÁGOK.

(HANG-, ALAK-, JELENTÉS-, MONDATTAN).

Értekezésem bevezetésében említettem, hogy a közlő saját olvasás módjával irván le a leveleket, ezeket csupán nyelvészeti szempontból nem lehet megítélni. Adataim rendezése közben gyakrabban akadtam helyekre (itt-ott előbb meg is említettem), melyek világosan arra vallanak, hogy ez a mód, a mai olvasás módja, csak egy esetben igazolható, — ha t. i. a nagy közönség számára van kiadva könyv. Nyelvtani tekintetben így biztos tételeket megállapítani nem lehet csak a szótárra nézve. Vegyük csak pl. az első levelet: az eredetiben *tetnek*, az átírásban *tessenek*; honnan tudja már most a nyelvész az ilyesmit előre elgondolni ott, a hol nincs mindkettő meg?

Ezért én nem is tárgyalom rendszeresen az itt előforduló nyelvi jelenségeket, hanem az adatokat négy csoportba osztva, megemlítem a fontosabb sajátosságokat s idézem a megfelelő helyet. Ez a 4 csoport lesz a hangtan, alaktan, jelentéstan és a mondat-tan. A jelentéstanra nézve előrebozsátom, hogy a Nyelvtörténeti Szótár magyarázatait közlöm mindenütt, a hol olyan szó fordul elő, mely ott föl van véve.

A hangtan tekintetében ugyanazok a törvények állanak, melyeket Simonyi Magyar Nyelvében említ (l. 172. körül) vagyis: a magánhangzók némelyike zártabb; de némely szókban nyíltabb a mainál. Így látjuk a 9. lapon *szargalmaz* igét (nyílt a hanggal) a mai *szorgalmaz* helyett. Hasonlóképen: *nyamargat*, *nyomor-gat* helyett (uo.)

Zártabb hangok azonban jóval gyakoribbak; ahol itt-ott a másoló hiven adta vissza az eredeti írásmódot, mindenütt *morha*, *jovaink* stb. (pl. 56. lap 11 sor; 87, 234. l.) láthatók.

Az *özés*, mint azt codexeink is igazolják, eredeti magyar saját-ság; de fokozatosan terjed. E levelek némelyikében még találunk olyan alakokat, melyek ma már csak *ö*-vel járatosak (jeve = jöve, kerem = köröm, terek = török, *keszönet*, *köztek* stb.) Másokban viszont, melyeket *özö* vidékről való nők irtak, olgyn szókban is *ö* van, melyek a mai köznyelvben még *ë*-vel hangzanak (*szöröz*, *köröszt*, *mög* stb.) Sőt a 398. lapon: *bözget* = bizgat, a 417-en *föz-
zetője*: fizetője.

A hangok összevonása is eléggé elterjedt már az olyan szók-

ban mint: *kiátti*: kiáltja (27), *tarti*: tartja (82), *elibe* stb. De viszont az *it* végű szókban gyakori az *ejt* alak: *szálléjtom*: szállítottam (26).

Az *i*: *ü* változat is gyakori: *pispek*, *innep*, *kilemb*.

Érdekes, egyébként ismeretes hangváltozás van a 131. lapon: *ér*, *érja* e helyett *ír*, *írja* (vö. *íz*: *ézi*, *ézü*; *kín*: *kén*; *kiván*: *kéván* stb.) A Nysz nem említi meg ezt az alakot; Forgách Mária is csak ezen a helyen használja, más levelében mindenütt *ír* fordul elő („írja meg Kd⁴ 133.) Kérdés már most, élt-e ez az alak, vagy se.

A hosszú és rövid hangokra vonatkozó adatok megbízhatatlanok, minthogy különben se igen volt szokásban ezek pontos megjelölése. Azt hiszem azonban, hogy az ilyenekben mint: *lészen*, *hálá* („Istennek hálá“ 164), mégis állandóan hosszú hangot kell ejtenünk.

A mássalhangzókra nézve szintén kevés az adat s az első három levélen (és Zrinyi Ilona levelein 69) kívül csak olyankor találkozunk eredeti írásmóddal a különösebb szókban, mikor a másoló nem volt tisztában vele, hogyan is kell azt ma olvasnunk. Innen van különösen a vezetéknevek átírásában mutatkozó ingadozás; de innen származik egy pár tévedés is, mint a 151 lapon: *felét*: *felessét* (főlöslegét). A hanghasonulás (assimilatio) példáit is megtaláljuk ez adatok közt, így a 69. lapon: *azra* = arra. Hátusra példák: 77. l. *semmié* = semmivé; *víék* = vivék.

Mind e gyér nyomokból azt lehet következtetnünk, hogy a mássalhangzók írása általán nagyon ingadozó volt; legtöbbször még is a kiejtés határozta meg, hogy jelezzék a megfelelő hangot; vagyis fonetikus an irtak. Példát főlös e helyen idéznem, az első 3 levél s főnnebb a szólásokhoz adott idézetek eléggé igazolják ez állításomat.

Alaktani tekintetben már jóval több és biztosabb adatunk van e levelek nyelvére nézve. Általában véve az alaktan ugyanazon fejlődést mutatja, mint a minőt a codexektől kezdve Gyöngyösi Istvánig látunk, kinek lánya szintén szerepel e levelek írói közt, (apjának írva).

Az alakok általán teljesebbek, eredetibbek, az igeragozás és képzés több érdekes alakot mutat a mainál. Így pl. még Paxy Annánál, Bakicsnál is igen gyakori a tárgyas ragozásban a föltételes mód egyes 3. személyének teljesebb alakja („Kd írnája meg 15. Az székeres lovakat megadnája“ 57). Hasonlóképen teljesebb alak mutatkozik a fölszólító mód tárgyas c. 2. sz.-ben is

(„örizzed, halgassad, tanoljad“ 77; de a tárgyatlanban uo. csak: élj, légy).

Ezek a teljesebb alakok azonban a 17. sz. vége felé már vagy teljesen kivesztek, vagy csak elvétve fordulnak elő. Sőt már előbb is akadunk ilyen összevonásra *ték*: *tevék* 27.

Ezekon kívül vannak még egyes szók, melyekben a mai nyelv-
szokástól egészen eltérő képzés látszik; ilyen a 32. lapon *szóltatok*
(= loqui iubeo) s a 22-en *bántassak* (= tractare iuberem). Némely
határozó is hosszabb alakban, *t*-vel volt járatos, így *mostant* (23),
régent, *mindenkort* 59. A felső fok képzője még *mentől* (pl. m.
nagyobb = maximus); de vegyesen is előfordul: *mentől legnagyobb*
(8), *mennél legjobban* (29).

A *jelentéstant* főleg azért tartom itt szükségesnek külön meg-
említeni, mert találtam egy pár szót, melyek a stílus világosságára
is nagyban hatottak. Tudjuk, hogy a szók értelme még tán sok-
szor jobban változik, mint az alakjuk s egyes kifejezések egészen
mást jelenthetnek e miatt ma, mint egykor. Meg kell tehát emlí-
tenem legalább néhányat azok közül a szók közül, melyek ma
mást jelentenek, mint e levelek korában.

Mindenek előtt azonban arról szólok, melyek nincsenek meg
a Nyszótárban. Ilyen szó pl. a *vellal*: „Az én jobbágyaim mentek
oda az Kd birájához és az *vellal*hoz. Két forintban bocsátá el az
vellal és bíró az legényt. Nem bocsáták ebéd nélkül őket az bíró
és *vellal*“ (12). Máshol nem fordul elő; ugylátszik esküdtet vagy
jegyzőt jelent. *Dikta* valami vászon faj. „Két vég *dikta*, párnahajra
való“ 392. *Jaror*:? „Hogy az Urísten yaror legyen neki“ 22.

Ezek után sorra veszek néhányat azok közül, melyek a mai-
tól eltérő értelemmel, s ritkábban fordulnak elő. (Nehányet közül
Deák is XIV. l.).

alívaló ital: rosz, komisz, alja-
ital 223.

albák talán váltók. „Minémű al-
bákat kívánt, ugymint 27 azo-
kat magával olvitte“ 257.

alkalmas egészség: jó, tűrhető e. 129.

jól alkuszik: jól megegyez 26.

bal keresztyének: eretnekek, rosz
k., itt: reformátusok? 443.

becstelenség: becs, tisztelet nélkül
való állapot. 423.

birodalom: birtok 53.

bontakozás: törés, romlás (óra-
ban) 325.

bizony dolog: valóság, való dolog
129 (s több helyütt); *b.* ok:
igaz ok, valóságos, hiteles ok
283.

búsít: izgat, zavar; *sollicitó* for-
dítása 292 (s több h.).

czapa gomb: salebrosus, holperig,
Nysz. 394.

cigány-tallér: hamis pénz 65.
cserény erdő: cserfa erdő 249.
csima pázsit-víz: valami orvos-ság 29.
derék: fő, eredeti; *d. levél*: eredeti; *d. válasz*: határozott, végválasz.
elhiszem, elhittem: talán, úgy lehet. 229 (és gyakrabban). Erdélyben: „Ejsze! elfelejtette, mit mondtam.“
egészségtelenség 193.
előkötfő: kötény korca, ránc 24.
elreménytettem: elvártam, számítottam rá 341.
 **értettem*: értesítettem 306. „Kde addig semmi hírekkel nem értettem.“
évő falat, betevő f. 347.
ezüst állapotok: e. tárgyak 400.
feleltet: leköt, ígértét veszi. „Az jobbágyokat leányomnak feleltették“ 49.
feltenni (akaratát): kijelenteni? végrendeletet íratni 398.
fizető mester: pénztáros 107.
 **forgó*:? „Kiáltani kellett az forgón“ 272.
forgós: verwalter? Nysz.
főszolga: udvari v. egyéb tiszt, 198. Később nevükön nevezték, pl. asztalnok stb.
fűvel: étet, legeltet (fourage) 165.
 **gyakortaságos*: gyakori 310.
gyermek ló: csikó 30.
habarnyica: polipus Nysz. 276.
hason fele: dimidium „Pécsnek hason felét kéri“ 213.
horvas fejű: makacs, nyakas 291.
kezéhez iktat: k. juttat 134.

jobbadán: jobbacskán, jobban 193.
kapca-letem: humor articulorum Nysz. 366.
kényszerítő:? „Ő felsége salvus conductust és egyéb leveleket is megadta és — kesserytökettys — rendelt.“ Deák *kísérőknek* olvassa én *kényszerítőknék*, t. i. öröknek. Nyszben nem találom.
képembeli követ: képviselőm, helyettesem 194.
levél-kiszörzés: l. irás 234.
koros idő: életkor, kor 427.
költő bor: elkölteni való b. 26.
lakás: lakoma 172. *Liptóság* 168.
 **lörház*: (talán) pincze 405. Nysz. nem említi sem a ház, sem a löre idézetei közt.
lukna: gabna mérték 12.
ludmony: ludtojás 25.
marha: jószág, vagyou, érték-tárgy 118.
mazor: egenus Nysz.
meggyenesedik: meggyez, megalkuszik, szerződik 70.
meghatároz: megfékez, korlátoz 243.
megmásol (dolgot): megmásít, megváltoztat 250.
megtalál (valakit vmi felől): megkeres, megkérdez 189.
menedék: nyugtató 179.
mogyoró fiatalok: m. palánták, csemeték 157.
mon: malom 52. Nysz.
mordáltság: meuchelmord. Nysz. 38.
nám: mort, hiszen, lám! 83. Nysz.
ort: quadrans thaleri 26.
 **odaki ujság*: oda künn való u.

71. „Ezután is írjon Kd az *oda* ki ujságok felől.“

oka: mérték Nysz. 238.

példa: minta 25.

posztó-rása: halbleinwand. Nysz.. 363.

* *predajnya*: vásár? A tót *predati*: „eladni“ szótól 361.

* *retlegő* hír: rettentő, rettetgető h. 123.

* *róshal*:? „Az ros halat van-nácskába kell rakni“ 353.

rovo urak: steuereinnehmer Nysz. 201.

sántál: sántikál 286. Erdélyben ma = féllábon ugrál.

szükes: szükséges 28.

* *törekedő* levél: könyörgő l. 303.

tapaszt: maraszt, rekeszt 117.

* *tarok*:? „öt tarok majorságot“ 21.

vannácska: alveolus Nysz. 353.

vékony érték: csekély, kicsiny é. 100.

vénasszony: társalkodóné 107.

vevő bor: eladó bor 255, *virág-csütörtök*: nagycs. 163.

viszály: gestickt Nysz. (*visszált* szónál) 363.

visszája: értelme, mivolta, lényege 257, 278.

A *-gal jelzettek nincsenek a Nysz.-ban. Nem irtam itt ki minden szót, csak néhányat; idegen szót, a miről azonnal érezhető az idegenszerűség, csak *álbák*-ot és *predajnyá*-t. (A többi módosult, tehát nem egészen idegen).

A mondattanra nézve elszórtan már tettem egy pár megjegyzést. Itt csak összefoglalva mondom el, micsoda sajátságokat tüntetnek föl e levelek.

A mi legelőször tűnik szemünkbe, az az igei alakoknak latinos használata. Erre nézve idéztem a föltételes és fölszólító módnak, az infinitivusnak és a szenvedő igealakoknak példáit.

Gyakori, mint említettem, a stilus tömörségére jellemző szokás a névelőnek elhagyása is. Azon kívül igen gyakran elmarad a kötő szó. Különösen a *kell* ige mellett álló mondatokban látjuk ezt pl.: „Mert kell ő kigyelmének az én dolgaimek kicsinek tetnek“ 1. Továbbá az ilyenekben: „Lehetséges ez ideig hírével esett Ngd-nak“ stb. 99. Különösen föltűnő az ilyen: „Kd parancsoljon deákinak írják megtanálják készen szolgálaim; noha úgy tudom, vagyon plenipotentiája“ (329).

A tárgyas és tárgyatlan igealakok fölcserélését említettem az idegen nyelvek hatásánál. Azonban más, idegen hatásnak nem tulajdonítható esetekben is előfordul ez a jelenség, igaz, hogy inkább csak a pongyolaság okozza, mintsem a nyelvsvokás. Ilyen példák: „Az uram üvege, ha Kdnek nem kell, Kd küldje meg“ (34. átvitelnek — attractionnak — is lehet venni). Kdnek valami szép ujságot küldeném“ (123). Logtisztább ebben a tekintetben is a Csáky A. Franciska nyelve.

A mi az alanynak és álitmánynak egyezését illeti, elég gyakran találunk szabálytalan egyeztetéseket. Néhol ugyan az értelmi egyeztetés lehetséges; de máshol meg egyenesen a pongyolaság, a gondolatok kuszáltsága okozza.

Az első csoportra ime a következő példák: „*Én* urammal mostanságon jó egészségben *vagyunk* (152). *Ila* én velem együtt *ketten nekünk* küldené (269). Ébeni közbirák odacitáltatott [344, ha a *közbirák*, mint testület, vehető. De különben nem igen értem]. Magunkra vállalom [259, csak magát érti!]

A másik csoportba jóval több tartozik. Ime néhány: „De én nekem *szemem* igen fájtak [43]. Szent-keresztii boraim vagyon egy néhány eladó [355]. Az város tornyi földig elégett“ [320].

A határozók használata általában az, a mi a mai nyelvben. Azomban akadunk még is elég bőven példákra, melyek a maitól eltérő használatra vallanak. Itt elősorolom azokat, melyek föltűnőségükkel figyelmemet magukra vonták.

Az kaszálásnak pénzt hol vegyek [31. ma: -ra]

Tudakozzék orvosságon [30. ma: után, fölül]

Andrásra szólának az atyafiak [52. ma: A.-t megszólították]

Öt forinttal maradt adóssá [55. ma csak: adós]

Légy érte, hogy adja hátra [61. ma: rajta, vissza]

Bolt kívüllette tartja [123. ma: bolton kívül]

Akarnak benneki menni [165. ma: közülök]

Férnek adtunk [71; -hez]

Az úristen hozzá tanít [71. megt. rá]

Hogy én Bolhánéra az ő fia fölül feddeném [Bothánét? 85].

Érette vagyunk a szántáson és vetésen [112. rajta]

Az sok szer itallal is elvesztette Kd a gyomrát [119; sokszor való].

Az gazdasághoz váltig érte vagyunk [121. -ért]

Fogja el emberemről [208. -tól]

Hétbekelve [217. -re kelve]

Ötszáz forinton kéri [218. ma is néhol, különben: -ért]

Borból való kedveskedés [238. -ral]

Jóakarátjában nincs hirem [274. -ról]

kilencz esztendőnek fogták [285. -re?]

Kapinén kesereg most is [293. ma inkább: után]

Kire képest ehitem [304. kiról]

Aranyul, tallerul [: -ban 314.] Anyaul [198. ma inkább: -nak, -ként]

A boromra reá akarnak kezdeni [342. boromat meg a. k.]

Csaknem meghalok búval [353. -ban]

Ha Kdet a tengerig találja, felkeresi [438. ma: -nél t is fel.]

Kassára jártam [446. ma is, de inkább: -n]

Kd is ő rá igazít = útasít [447. = hozzá útasít]

Az egy disznókat ellehetne tukmálni [450. itt az egy = egyedül]

A mi kárvallásunknak [stb.] nem gyönyörködik

Talán dosomból maradott pénzről menti magát [357. felől, miatt]

Az úr valóban rosszul volt tegnap hideglelésen [360. -ben]

A szórendről is tettem már említést. Itt ujlag megemlítem, hogy a szórendi vétségek százával találhatók a három „legtótább” írónál: Máriássynál, Révay II. E.-nél és Losonczi M.-nál [433].

Azomban hibát követnének el, ha a szórendi eltéréseket csak nekik tulajdonítanók. Megvannak ezek minden író leveleiben, csak-hogy az egyiknél szinte észre se vesszük, szinte egész rendesnek tartjuk, ellenben a másiknál azonnal megakadunk rajta.

Egy néhány példát említek itt, térkimelésből csak a lap- és sorszám szerint jelölve:

166. l. 1--3 sor; 319. l. 5. s. alulról; 318. l. közepe; 356. l. közepe; ez gyakrabban is ilyenekben: „Mely Kd hozzám mutatott jóindulatját” stb. e. h. „Kdnek ezen, h. m. j.” 359. l. utolsó sor; 425. l. 2. s.

Megemlítvén még azt, hogy a *sógor* és *uram* szó főleg az erdélyi írók leveleiben itt-ott a név előtt áll, s végül a mondatkötésnek a *ki, mely* névmásokkal való latinos szokását, — ezzel befejezem munkámat.

Jóval, sőt sokkal több azoknak a nyelvi jelenségeknek a száma, melyeket kijegyeztem, de itt nem használhattam föl, sem-hogy említés nélkül hagyhatnám. Minthogy azomban dolgozatom inkább az egyes jelzés módokra, a levelek stílusára volt nagyobb figyelemmel, itt mind föl nem dolgozhattam. Talán lesz még alkalmam erre is.

